

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2026, 95-135

ТАРЫХ

УДК: 93/94

DOI: [10.52754/16948610_2026_1_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2026_1_8)

**УЛУУ ДӨӨЛӨТТҮН КАЙЧЫЛАШ БАСКАН УРПАКТАРЫ (1): 1703-ЖЫЛЫ
ЖУНГАРИЯГА КӨЧҮРҮЛГӨН ЕНИСЕЙЛИК КЫРГЫЗДАРДЫН КИЙИНКИ
ТАГДЫРЫ**

ДАЛЬНЕЙШАЯ СУДЬБА ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ, ПЕРЕСЕЛЁННЫХ В
ДЖУНГАРИЮ В 1703 ГОДУ

THE LATER FATE OF THE YENISEI KYRGYZ PEOPLE RESETTLED IN JUNGARIA IN
1703

Мокеев Анварбек Мокеевич

Мокеев Анварбек Мокеевич

Mokeev Anvarbek Mokeevich

т.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.и.н., профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Historical Sciences, Professor, Osh State University

anvar.mokeev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-0381-6975

Абдужапар уулу Канатбек

Абдужапар уулу Канатбек

Abdujapar uulu Kanatbek

Ph.D., Кытай элдик университети, Кытай

Ph.D., Китайский народный университет, КНР

Ph.D., Renmin University of China, China

altynken@list.ru

УЛУУ ДӨӨЛӨТТҮН КАЙЧЫЛАШ БАСКАН УРПАКТАРЫ (1): 1703-ЖЫЛЫ ЖУНГАРИЯГА КӨЧҮРҮЛГӨН ЕНИСЕЙЛИК КЫРГЫЗДАРДЫН КИЙИНКИ ТАГДЫРЫ

Аннотация

Илим чөйрөсүндө 1703-жылы Минусин өрөөнүнөн Жунгар хандыгынын ички аймагына көчүрүлгөн енисейлик кыргыздардын кийинки тагдыры тууралуу, кеңири маалыматтардын жетишсиздигинен улам, так тыянак чыгарылган эмес. Бул макалада Цин доорунун манжурча архивдик документтерине таянып, енисейлик кыргыздардын кийинки тагдыры кандай болгондугун аныктоого аракет жасалат. Т.а. Жунгар хандыгы кулап жаткан мезгилде, Цин доорунун булактарында ойроттордун бир уруусу катары жазылып калган енисейлик кыргыздардын Цин армиясы тарабынан кантип дээрлик жок кылынгандыгы, жана азганакай тобу Маньчжурияга көчүрүлгөндүгү, анын себептери жана окуянын жүрүшү тууралуу архивдик булактардагы маалыматтардын негизинде изилдөө жүргүзүлөт.

Ачык сөздөр: енисейлик кыргыздар, Цин империясы, Жунгар хандыгы, Гурбан хожо, Фуйү кыргыздары

Дальнейшая судьба енисейских кыргызов, переселённых в Джунгарию в 1703 году

The later fate of the Yenisei Kyrgyz people resettled in Jungaria in 1703

Аннотация

Из-за недостаточности достоверной информации о дальнейшей судьбе енисейских кыргызов, переселённых в 1703 году из Минусинской котловины во внутренние районы Джунгарского ханства, до настоящего времени не вынесены точные научные выводы. В данной исследовательской работе предпринимается попытка ответить на вопросы, касающиеся последующей судьбы енисейских кыргызов, на основе архивных документов династии Цин на манжурском языке. В частности, на материалах архивных источников династии Цин проводится детальное исследование механизмов и причин уничтожения енисейских кыргызов — этнической группы, упоминавшейся в китайских исторических источниках как одна из ойратских племенных общностей — цинской армией в период политического распада Джунгарского ханства, а также анализируются специфика развития и ключевые этапы данных исторических событий.

Abstract

Due to the lack of sufficient reliable information regarding the subsequent fate of the Yenisei Kyrgyz people, who were relocated in 1703 from the Minusinsk Basin to the inner regions of the Dzungar Khanate, precise academic conclusions have not yet been reached. This research attempts to address questions concerning their later destiny by drawing upon Manchu-language archival documents from the Qing dynasty. Specifically, based on Qing archival sources, this study conducts a detailed analysis of the mechanisms and reasons behind the destruction of the Yenisei Kyrgyz—an ethnic group referred to in Chinese historical records as one of the Oirat tribal communities—by the Qing army during the political disintegration of the Dzungar Khanate, while also examining the distinctive development and key stages of these historical events.

Ключевые слова: енисейские кыргызы, Цинская империя, Джунгарское ханство, Гурбан хожо, Фуюйские кыргызы

Keywords: Yenisei Kyrgyz, Qing Empire, Dzungar Khanate, Gurban Hojo, Fuyu Kyrgyz people

Киришүү

Кытайдын Фуйү (Фуюй) провинциясында жашаган этникалык кыргыздар тууралуу алгачкы маалыматтар Жапония Манжурияны басып алган мезгилде (1931—1945) жапон окумуштуусу Нарахара Масато (榎原正人) тарабынан катталган. Ал 1944 жылы кыргыздар жашаган айыл кыштактарга барып, алар тууралуу “Кыргыздарга визит” (Нарахара, 1986, 47-50 бб.) аттуу темадагы илимий макаласын 1945 жылы жарыялаган. Ошол эле 1945-жылы Манжурияга басып киришкен советтик теги кыргыз аскерлер да Хэйлунцзян аймагындаөздөрүн кыргыз деп атаган жана тили жакын эл бар экендигин жетекчилерине маалымдашкан.

1952-жылы кытай окумуштуусу Юй Ифу “Нэньцзян шалбаасынын кыргыздары” (嫩江草原的吉尔吉斯人) деген темадагы изилдөө ишин жүргүзөт. (Юй, 1985, 1-б.) Бул макалада антропологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында Фуйү кыргыздарынын миграцияларынын кыскача тарыхы, социалдык-экономикалык абалы, маданияты, тили, турмуш-тиричилиги жана салт-санаасы тууралуу маалыматтар камтылган. 1966 жылы белгилүү тюрколог Э.Р. Тенишевдин “КЭРнын Фуйү уездиндеги кыргыздардын тили тууралуу” (Тенишев, 1966.) деген макаласы “Вопросы Языкознания” журналына жарыяланат. Бул макала кытайлык тилчилер Ху Чжен Хуа менен Абдукадыр Токтаровдун фуйүлук кыргыздардан жазылып алынган лексикалык материалдарды талдоо тарзында жазылган. Э.Р.Тенишев аталган макаласында фуйүлук кыргыздарды алардын тил өзгөчөлүктөрүн анализи аркылуу XVII-XVIII кылымдардагы Жунгарияга айдалып кеткен енисейлик кыргыздардын тукумдары экендигин аныктаган. Дагы кийнчерээк бул маселе бир катар илимий эмгектерде изилдөөгө алынып, енисейлик кыргыздар качан жана кандайча Манжурияга барып калгандыгы, жана алардын тили ооз-эки маданияты кеңири талкууланды (Бутанаев жана Абдыкалыков, 1995; Скобелев ж.б., 1998; Gundula жана Turdu, 1998; Hu жана Guy, 1987).

Енисейлик кыргыздардын Жунгарияга депортацияланышы

“Енисейлик кыргыздар XVIII к. баштапкы жылдарында Енисей дарыясынын жогорку агымынын чөлкөмүн таштап кеткенден кийин алар боюнча тарыхый булактарда эч кандай маалымат жок” (Абдыкалыков, 1968, 4-б.), - деген пикир илим чөйрөсүндө кеңири белгилүү. Советтик, кыргыз ж.б. окумуштуулар енисейлик кыргыздардын XVII к. тагдырын, алардын Жунгарияга көчүрүлгөндүгү ж.б. маселелерди, негизинен, орус архивдик булактарына таянып изилдешкен. Бирок, XVIII к. башында Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздардын кийинки тарыхын изилдөө иштерине келсек, илим чөйрөсүндө тарыхый маалыматтардын жетишсиздигинен улам канааттандыраарлык натыйжа көрсөтүлгөн эмес. Өткөн кылымдын аягынан бери коомчулукка ачылып, илим чөйрөсүндө кеңири колдонула баштаган Цин дооруна тиешелүү манжурча архивдик булактарда, буга чейин илим чөйрөсүндө чечилбей келген маселелерге, анын ичинде енисейлик кыргыздардын кийинки тагдыры кандай болгондугу сыяктуу маселелерге да кеңири жооп алууга болот. Бул макалада, негизинен, Цин империясы Жунгар хандыгын кулатып жаткан мезгилде, анын курамындагы бир ойрот уруусу катары каралып калган, кезинде жунгарлар тарабынан күч менен Жунгарияга көчүрүлүп келген енисейлик кыргыздардын тагдыры тууралуу, Цин доорунун манжурча архивдик документтериндеги тиешелүү маалыматтардын негизинде изилдөө жүргүзүлөт.

Жунгар хандыгын түзүүчү этнос батыш монголдору же ойрот уруулары болгону менен, бул моноэтникалык өлкө болгон эмес. Жунгар хандыгынын этностук курамын монгол, түрк

ж.б. уруулар түзгөндүгү маалым. Ойрот-монголдордун традицияларында кыргыздар ойроттор менен тыгыз мамиледе болгондугу жана алардын XIV-XV кк. ойроттордун бирикмелеринин курамына киргендиги чагылдырылат. Мисалы, тарыхый булактардын маалыматтары боюнча, кыргыздар “Дорбен ойрат” деп аталган төрт-уруулук ойрот элинин негизги бутагынын бири болгон: олот, батут, хойт жана кергуд (кыргыз). (Мокеев, 2010, 93-97 бб; Петров, 1961, 151-б.)

Ушул сыяктуу маалымат Цин дооруна тиешелүү “Циндин Хуанюй Сиюй Тучжи” аттуу булакта берилет. Анда ойроттордун уруулары тууралуу кеп кылган жеринде, “кыргыз” (奇尔吉斯-Цзиэрцзисы) ойроттордун 24 оток (уруусунун) ичинен “кийинки” же жаңы 12 уруусунун катарында айтылат:

“奇尔吉斯, 四宰桑, 人四千户, 为一鄂托克” (Чжун, 2002, 416-б.)

Котормосу:

“Кыргыз (Цзиэрцзисы), 4 зайсаны (жайсан, баишчы) (бар), эли 4 миң түтүн, (жалпы) бир отокту (урууну) түзүшөт.”

Ушундай эле маалымат “Циншилу” китебинде берилет:

“奇尔吉斯, 有四宰桑, 人四千户, 为一鄂托克, 特楞古特, 有四宰桑, 人四千户”(Цин Гао-цзун шилу [Шилу], 17-т., 2012, 17544-17546 бб.)

“Кыргыз (Цзиэрцзисы), 4 зайсаны (бар), эли 4 миң түтүн, (жалпы) бир отокту (урууну) түзүшөт. Теленгут, 4 зайсаны бар, эли 4 миң түтүн.”

Бул булактарда кыргыздар ойроттордун башка бир уруусу – Теленгут уруусу менен жанаша эскерилип жатат. Бул да бекеринен эмес, анткени Енисейлик кыргыздар өз мезгилинде түштүк-батышынан теленгуттар менен чектешип тургандыктан, (Абдыкалыков, 1968, 6-б.) алар менен тыгыз карым-катнашта болгондугун божомолдоого болот. Ошол себептен ар кайсы булактарда ойроттордун курамына кирген “кыргыз” уруусу да теленгуттар менен кошо тарыхый аренада көп эскерилет. Бул тууралуу маалыматтар ушул макалабызда көрсөтүлөт.

Теленгут же телеут түрк тилдүү этнос. Кээ бир орус булактарында “ак калмактар” (“белые калмаки”) аталышы менен аталып жүргөндүгүнө карабастан, бул улут монгол тилдүү болгон эмес. (Уманский, 1995, 42-б.) Бань Гунун “Ханьшу” эмгегинде (хуннунун) түндүк тараптагы Динлиндер Гэгунь (кыргыз), Синьли өлкөлөрү менен бирге хуннулар тарабынан каратылгандыгы айтылат (Бань, 1964, 3753-б.). Кытай булактарындагы Динлин (丁零), Гаочэ (高车), Тэлэ (铁勒) терминдери бир эле улуттун ар кайсы тарыхый доорлордо кытай тилиндеги аталышы (транслитерациясы) болгон. (Дуань, 1988, 1-б.) Азыркы түштүк алтайлыктардын теленгит, телес, телеут ж.б. этнонимдери байыркы “теле” этнониминин негизинде пайда болгон. “Теленгит”, “Телеут” аталыштары байыркы “Теле” (же “Тэлэ”) сөзүнө монгол тилинин көптүк түрдү билдирген мүчөсүн улоо менен жасалган аталыш болсо, “Телес” аталышы “Теле” этнонимине байыркы түрк тилинин көптүк түрдү билдирген “-з” мүчөсүн кошуу жолу менен жасалган аталыш б.с. (Потапов, 1953, 141-142 бб.) Кытай булактарында Динлин же Теле уруусунун Гэжунь (кыргыз) менен байыркы доорлордон бери тарыхый окуяларда чогуу эскерилиши бул эки элдин тыгыз байланышы кылымдарды карыткандыгынан кабар берет. Ошондой эле, биздин макалабызда каралып жаткан манжурча архивдик документтердеги маалыматтарда енисейлик кыргыздар менен теленгуттардын тыгыз

мамилеси жана бул эки улуттун бир тарыхый аренада чогуу эскерилиши алардын байланышынын Цин доору учурунда да тыгыз болгондугун көрсөтөт.

Мындан сырткары, “Ханьшу” менен Сыма Цяндын эмгеги “Шицзи” ж.б. булактарда кыргыздар (Цзянькунь же Гяньгунь жана Гэкунь) дайыма динлиндер менен чогуу эскерилгендиктен, алардын мындай өз ара тыгыз мамилесин кытайлык окумуштуу Юй Тайшань өзүнүн “Цзюаньхань аталышы “кыргыз” этнониминин кытайча транслитерациясы болгон” деген гипотезасын жактоо үчүн колдонгон. Анын пикиринде, “Шицзи”, “Ханьшу” жана “Вэйлюе” тарыхый эмгектеринде берилген маалыматтар боюнча динлиндер менен кыргыздар өз ара тыгыз байланышта болушкан, жана алардын жайгашкан орду да бири-бири менен жакын жайгашып, жалпысы тең хуннулардын түндүк тарабында болушкан. Ушул сыяктуу эле, автор өзү пайдаланган “Му Тяньцзы чжуань” китебинде берилген маалыматтагы “Цзюаньхань” (鄯韓) (автордун пикиринде бул да “кыргыз” этнониминин кытайча транслитерациясы) эли менен жакын жайгашып, алар менен тыгыз байланышта болгон байыркы эл “цао-ну” (曹奴dzo-na) аталышы “динлин” (丁零) аталышынын кытай тилинде берилген башка бир транслитерациясы болгон деген пикирди айтат. (Юй, 2019, 1-5 бб.)

Албетте, манжур тилиндеги архивдик документтерде аталып жаткан “кыргыздар” бул тянь-шандык кыргыздар эмес, алтайлык (тагыраагы, ойроттор тарабынан каратылып, Жунгарияга көчүрүлүп алынып келинген енисейлик кыргыздар) кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатат. Анткени, Тянь-Шань чөлкөмүндө жашаган кыргыздар Цин доорунун булактарында “бурут” аталышы менен эскерилет. (Абдыкалыков, 1963, 123-127 бб.; Чэнь, 1975.) Ал эми Жунгариянын курамына кирген Алтай ж.б. аймактарда жашаган кыргыздар “кыргыз” аталышы менен аталышкан. Өз кезинде орус окумуштуусу Потанин Г.Н. да тянь-шандык кыргыздар менен түштүк сибирдик (же алтайлык) кыргыздарды эки башка аталыш менен атаган, т.а. анын эмгегинде тянь-шандык кыргыздар “бурут” аталышы, ал эми түштүк сибирдик кыргыздар “киргиз” аталышы менен аталган. (Потанин, 1867, 160-161 бб.) Биз колдонгон Цин дооруна тиешелүү булактарда бул элдин (1703-ж. Жунгарияга көчүрүлүп келген енисейлик кыргыздар) аталышы “кыргыз” (“киргис”) этноними менен берилет. Ошондой эле, алар ойроттордун бир оток (уруусу) катары эскерилет. Бул да, өз кезегинде, алтайлык же түштүк-сибирдик (енисейлик) кыргыздар жунгарлар тарабынан каратылып, ойроттордун 24 уруусунунун ичиндеги “12 жаңы урууларынын” катарына кошулуп, ойрот этносунун өкүлү катары булактарда эскерилип калган. Бул макалабызда алардын кайдан келгендиги, кийинки тагдыры кандай болгондугу, кантип ойроттордун бир уруусу катары булактарда эскерилип калгандыгын аныктоого аракет жасайбыз.

Жунгар хандыгынын түптөлүшүнөн тарта, жунгар феодалдары енисейлик кыргыздардын үстүнөн үстөмдүгүн ачык түрдө талап кыла баштаган, анын үстүнө енисейлик кыргыздардын өздөрү да жунгарлар тарапка өтүүгө оой башташкан. (Абдыкалыков, 1968, 107-б.) 1687-жылга чейинки мезгилдерде, Жунгар хандыгы енисейлик кыргыздардын толук кандуу кожоюнуна айланып, алардын тышкы мамилелери боюнча маселелерин чечүүгө укуктуу номиналдуу ээси болуп калган. Жунгар ханы енисейлик кыргыздарды башкаруу үчүн өзүнүн ордосундагы жунгар зайсандарынын арасынан наместниктерди жөнөтүп турган. (Абдыкалыков, 1968, 111-б.) 1676-1697-жж. Жунгар ханы Галдан Бошокту-хандын халха хандары жана Цин империясы менен болгон согушуулары учурунда, енисейлик кыргыздар Галдан тарабынан Жунгар армиясынын аскерлеринин жана материалдык каражаттарды камсыздоочу резерви катары каралган. Енисейлик кыргыздар өздөрүнөн чыккан бүт өндүрүш менен алым (дань) катары

жунгарларды камсыздап турушкан, ошондой болсо да, мунун баарысы Галданга аздык кылып, аларды карактап, мал-жан, кишилерин тартып алып турган. Орус архивдик материалдарындагы маалыматтар боюнча, жунгарлардын енисейлик кыргыздарга карата жасаган бул карактоолору алардын материалдык жана киши ресурсунун кескин түрдө азайуусуна алып келген. (Абдыкалыков, 1968, 112-б.)

Орус бийлиги менен жунгарлардын башкаруусунда турган енисейлик кыргыздардын тынчтык келишими боюнча сүйлөшүүлөр натыйжа бербегендигинен улам, орус бийлиги енисейлик кыргыздарга каршы согуштук кыймылдарын жандандырат. 1703-жыл 15-октябрда жунгарлар 2500 аскери менен келип Минусин өрөөнүнөн енисейлик кыргыздардын баарысын көчүрүп кетет. (Тимофеев, 1882, 232-б.) Орусча архивдик документтердеги маалыматтар боюнча, 1703-жылдын күз мезгилинде жунгарлар енисей кыргыздарынын негизги бөлүгүн, т.а. ак сөөк кыргыздарды гана көчүрүп алып кетет, ал эми кезинде енисейлик кыргыздарга көз каранды болгон алардын кээ бир кыштымдары (данник) эски аймактарында жунгарлардан жашырынып калышкан болот, аларга каршы орус бийлиги Минусин өрөөнүн каратуу үчүн чабуулдарын жасап турган. (Абдыкалыков, 1968, 124-126 бб.)

Капитан И. Унковский (1887, 93-б.; Абдыкалыков, 1968, 127-б.) “жунгарлар орус аскерлеринен чоочулагандыгынан, хунтайжи (Цеван Рабдан) кыргыздар менен теленгуттарды башкаларга (ээликтерге) кошулуп кетпеши үчүн, өзүнө көчүрүп алгандыгын” айткан. Демек, бул маалыматтар боюнча кыргыздар менен чогуу теленгуттар да жер которгондугун байкоого болот. Ошондой эле, жунгар хунтайжиси Цеван Рабдан аларды өз тарабына көчүрүп алуусунун негизги максаты алардын орус бийлигинин астында болуп калуусунан чоочулагандыгынан улам болгондугун көрүүгө болот.

Енисейлик кыргыздардын кайсы жерге көчүрүлгөндүгү жана алардын кийинки тагдыры боюнча, так тарыхый маалыматтардын жетишсиздигинен улам, окумуштуулар анык тыянак чыгара алышкан эмес. И.Э.Фишер (1774, 207-208 бб.) енисейлик кыргыздар “Сибирден калмактарга барып, алардын арасында бурут аталышы менен жашап жүрүшөт” деп айтат.

А.И.Левшиндин (1996, 140-б.) пикири боюнча, енисейлик кыргыздар XVII к. аягында XVIII к. башында жунгар хунтайжиси тарабынан, орус бийлиги менен макулдашуунун негизинде, Анжиян менен Кашгардын ортосундагы тоолуу аймактарга көчүрүлүп алынып келген.

И.Э.Фишер менен А.И.Левшиндин пикири кандайдыр бир тарыхый булактарга таянылбагандыктан, эч кандай кызыгуу жаратпайт. (Абдыкалыков, 1968, 128-б.)

В.Я. Бутанаев ж.б. пикири боюнча, жунгар хунтайжиси Цеван Рабдан Борбордук Азиядагы татаалдашкан саясий кырдаалдан, жана Кытай (Цин) менен Россия тараптан болуп турган аскердик коркунучтан улам, 1703-жылы Түштүк Сибирь көчмөн элдерин, т.а. Хонгорайдын кыргыздарын, Түндүк Алтайдын телеуттарын жана Туванын мингаттарын күч менен өзүнүн ордосу тарапка көчүрүп келүүнү чечкен. Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар Эмель-Гол¹ дарыясынын алкагында жайгашкан жунгар хунтайжисинин чоң ордосуна кошуна аймакта жайгаштырылган. Алар менен чогуу тэлэнгут, мингат ж.б. уруулар да жайгаштырылган. (Бутанаев жана Бутанаева, 2006, 34, 37 бб.)

¹ Эминь, Эмиль дарыясы (额敏河) – Тарбагатай тоосунан башталып КЭРнын СУАРнун Тачэн (Чугучак) шаарынын чыгышындагы Эминь уезди аркылуу батышты көздөй агып Казакстандын түштүк-чыгышындагы Ала-Көл көлүнө куят.

В.Я.Бутанаев өзүнүн макаласында: “1756-жылы Цин империясы Жунгарияга чабуул жасап жаткан мезгилде, кыргыздар телеут жана мингаттар менен Саян-Алтайга кайтып келүү жана Россиянын букаралыгына өтүү чечимин чыгарышкан, 1757-58 жж. төрт теленгут зайсаны, төрт кыргыз зайсаны, жана 10 миң түтүн кыргыз, телеут карапайым калкы Россиянын чек араларына жакындап келаткан”, ..., “жолдо келе жаткышканда, Иртыш дарыясынын жогорку агымында Усть-Каменогорсктон алыс эмес аймакта, аларга Цин армиясы кол салат. Эркек кишилеринин баары өлтүрүлүп, кыргыз зайсаны Гурбан кашкага² тиешелүү болгон 1000 түтүн калктын арасынан 168 киши гана аман калган. Император Цяньлундун буйругу менен 1758-жылы (Цинге) баш ийген кыргыздар, ойрот, урянхайлардын уруулары менен чогуу Манжурияга көчүрүлгөн.” (Бутанаев жана Бутанаева, 2006, 39-б.) – деп билдирет. Автордун бул пикири кандайдыр бир кытайча булакка таянылгандыгы көрүнүп турат, бирок, макалада автор эч кандай булакка шилтеме бербейт. Андагы айтылган маалыматтар кытайча булактарда берилет, дагы да кененирээк маалыматтар манжурча архивдик документтерде берилген. Бул маалыматтар туурасында төмөндө кененирээк сөз кылабыз.

Г.Е.Грум-Гржимайло бул боюнча кызыктуу маалыматтарды берет, анын пикиринде “1755-жылы Талас өрөөнүндө мингаттарга кытай аскерлери казактар жана буруттар менен биргеликте кол салат, жана көпчүлүгүн өлтүрүп жок кылат. Аман калгандары 1703-жылы Жунгарияга (кийинчерээк тарыхый тагдырга жараша Батыш Тянь-Шань чөлкөмүнө келип калган) телеут (теленгут) менен чогуу көчүрүлгөн кыргыздарга кошулуп өздөрүнүн Алтайдагы баштапкы мекенине кайтып барууну чечишет. 1756-жылы кайрадан кытайлардын чабуулуна дуушар болушат. Ошондой болсо да кээ бир кыргыздар менен теленгуттар максаттарына жетишет. Алар монголдор тарабынан колго түшүрүлүп, Хемыщык деп аталган жерге жайлаштырылат. Алардын бир бөлүгү орустардын чек араларына жетип келишет.” (Грум-Гржимайло, 1926, 536-б.) Биздин пикирибизче, Г.Е.Грум-Гржимайлонун бул тыянагынын ишенээрлик тарабы бар, анткени, мындагы кээ бир маалыматтар манжурча архивдик документтердеги маалыматтар менен үндөшөт. Бул маалыматтар тууралуу төмөндө кеңири сөз кылабыз.

Илим чөйрөсүндө фуйүлүк кыргыздар тууралуу кеңири белгилүү. Алар 1703-жылы Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздардын бүгүнкү күнгө чейин жашаган түздөн-түз урпактары болушкандыгы айтылып келет. Илим чөйрөсүнө алгачкылардан болуп Фуйү кыргыздары тууралуу маалымат берген окумуштуулардын катарында жапониялык Нарахара Масато (榎原正人) болгон, ал 1944-жылы ал мезгилдеги марионеттик Манжуго өлкөсүнүн (Жапон өлкөсү тарабынан башкарылган) Лунцзян провинциясындагы кыргыздар тууралуу макаласын Цицихар гезитинде жарыялайт. Автор бул топ кыргыздар (фуйүлүк кыргыздар) Кыргыз ССР жана Чыгыш Түркистандын (Синьцзян) батыш бөлүгүндө жашашкан кыргыздар болгон (ошол тараптан көчүп келишкен) деп тааныштырат. (Нарахара, 1986, 47-б.) Ху Чжэнхуа (Мухамед), Тенишев Э.Р. ж.б. Фуйү кыргыздарынын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдеп, алардын тили азыркы түрк тилдеринин арасынан хакас тилине жакын экендигин аныкташкан. (Тенишев, 1966, 88-96; Ху, 1983, 65-69 бб.) Бутанаев В.Я., У Чжанчжу, Чертыков М.А. тарыхый-этнографиялык материалдардын негизинде, лингвистикалык анализ жүргүзүү менен, фуйүлүк кыргыздар жана хакастардын уруулук курамы, тили, элдик адабияты ж.б. жааттардагы параллелдерин аныкташып, (Бутанаев, 2006; У, 2011, 86-88 бб.) фуйүлүк

² Цин дооруна тиешелүү булактарда Гурбан хожого карата “кашка” титулу колдонулган эмес. Кытайча булактарда да, манжурча архивдик документтерде да “кожо” (ман.: “хожо”, кыт.: “-хэчжуо和卓”) титулу менен айтылат. Ал эми “кашка” титулу Цин булактарында өзүнчө аталыш менен (ман.: “хасиха” же “хашиха”, кыт.: “哈什哈”) берилет.

кыргыздар 1703 жылы Минусин өрөөнүн таштап кеткен енисейлик кыргыздар болгондугу, 18-к. ортосунда Цин бийлиги аларды көчүрүп алып келгендиги тууралуу пикирин айтышкан. (Чертыков, <https://elbilge.ucoz.ru/publ/11-1-0-36>) Советтик, орус ж.б. окумуштуулар КЭРнын түндүк-чыгышындагы Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү уездинде жашаган кыргыздардын ал аймакка качан, кандай кырдаалда барып калгандыгы тууралуу так тыянак чыгара албай келишкен. Кээ бир окумуштуулар Фуйүлүк кыргыздар XIII к. Хубилайдын доорунда монголдор тарабынан Манжурияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар болгондугун божомолдошсо (Кызласов, 1984, 98-б.; Худяков, 1989, 29-40 бб.), кээ бир окумуштуулар Цин доорунда (1755-1757) Алтайдан көчүрүп алынып келген деген пикирди айтып келишет. (Чэнь, 1987, 68-73 бб.; Янхунен, 1994, 99-107 бб.) Экинчилердин божомолу Цин доорундагы кытайча тарыхый булактардагы маалыматтардын негизинде тастыкталган. Бирок, көп убакыт аралыгында, бул топ кыргыздар кантип, кандай кырдаалда Фуйү уездине келип калгандыгы тууралуу так тыянактар чыгарылбай келген. Цин дооруна тиешелүү манжурча архивдик документтерди жыйноо, илим чөйрөсүнө колдонууга киргизүү иштеринин натыйжасында, бул маселе чечилип, илим чөйрөсүндө белгисиз болуп келген жогорудагы суроолорго так жооп алынды.

Цин императорлору Юнчжэн (1723-1736) жана Цяньлундун (1736-1796) башкаруу учурунда жунгарлардын катарындагы кыргыздар азыркы Кытайдын Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү уездине көчүрүлгөндүгү боюнча кытайлык окумуштуу У Юаньфэн мырза жаңы табылган манжурча архивдик документтердин негизинде аныктаган. Анын пикири боюнча жунгарлардын арасындагы кыргыздардын кээ бир топтору Цин армиясы тарабынан эки этап менен жогоруда аталган аймакка көчүрүлгөн: 1. Юнчжэн башкаруусунун 11-жылында (1733-ж.) 200 дөн ашуун кыргызды үч топко бөлүп халха монгол талаасы аркылуу Хэйлунцзян генерал-губернаторлугуна караштуу Цицихар аймагына көчүргөн. Бул Цин армиясына колго түшүрүлгөн жунгарлар менен кошо Кытайдын түндүк-чыгышына көчүрүлгөн кыргыздардын биринчи тобу; 2. Мындан 24 жыл өткөндөн кийин, Цяньлун императордун башкаруусунун 22-жылында (1757-ж.) генерал-губернатордун жардамчысы Таңкалу императоруна Кобдонун тегерек аймагында турушкан ойрот, кыргыздарды чыгыш тарапка көчүрүү сунушун берет. 1757-жылдын 21-июнунда, Чэбдэнжаб императоруна миңнат (мингат), чорос, теленгут, кыргыз ж.б.-ларды Хэйлунцзянга солон аскерлерине кул катары ыйгаруу үчүн көчүрүү боюнча билидирүүсүн жасайт. Алардын жалпы саны 181 түтүн, т.а. 636 киши экендигин айтат. Жыйынтыктап айтканда, бул эки топ кыргыздардын, биринчиси, 1733-жылдын 10-июнундан 9-сентябрь күндөрүндө Хэйлунцзянга көчүрүлгөн, экинчиси, 1757-жылдын 19-июнундан 9-сентябрь күндөрүндө көчүрүлгөн. (У, 2001, 73-б.) Бул эки топ менен көчүрүлгөн кыргыздардын көчүрүлүүсүнүн себеби, биринчиси 1732-жылы Цин менен ойроттордун арасында болуп өткөн согуштун натыйжасында Цинге туткунга түшүрүлгөн ойроттордун арасында кыргыздар да болгон. Бул кыргыздар өздөрү халханын аймагында калууну каалашкан, согуш кызуу жүрүп турган учурда, алардын ал жерде (согуш болуп жаткан чек ара аймактарында) калып, бөлөк ойлору пайда болуусунан кооптонушуп, монгол өкмөттүк аскерлерине узатып жеткирип барууну дайындап, Цицихар аймагына көчүрүп барып, Хэйлунцзяндын жергиликтүү генералына тапшырууну чечишкен. (У, 2001, 71-б.) Экинчи топ кыргыздар Амурсананын козголоңун (1757) басууда, көптөгөн ойрот уруулары жана Халха аймактарында жайгаштырылган ойрот, кыргыздардын да баш көтөрүүсүнөн кооптонуп буга карата чара көрүүнү чечишкен. (У, 2001, 71-б.)

Башка бир кытайлык окумуштуу Чэнь Чжу булактарда жунгарлардын бир оток-уруусу катары каралып калган енисейлик кыргыздардын Кытайдын түндүк-чыгышына көчүүсү боюнча манжурча архивдик материалдардын негизинде изилдөө жүргүзгөн. Т.а. Юнчжэн императордун башкаруусунун 11-жылында (1733-ж.) көчүрүлгөн кыргыздардын көчүрүү тарыхын, тарыхый контекстин ж.б. аныктаган. Анын айтымында, Кемкемчик-Хонгоройду кыргыз, теленгут, мингат, урянхай ж.б.элдер мекендешкен. Цин бийлигине караган олот (өөлөт) ваны Сэбутэнванбунун атасы Рабдан кезинде Кобдо, Танну-Урянхай аймактарын, анын ичинде кыргыздардын аймактарын да ээлеп алат. 1728-жылы бул ээликтер жана башкаруу Сэбутэнванбуга өтөт. Жунгарлар менен Цин арасында болуп жаткан согуштан улам, Сэбутэнванбу кыргыз ж.б. элдерди көчүрүүнү чечкенде, кыргыздар каршы чыгып Халханын аймагында калууну каалашат. Цин бийлиги кыргыздардын ал аймактарда калып алардын душман тарап менен кошулуп кетүү ыктымалдуулугунан кооптонуп, кыргыздарды Хэйлунцзян губернаторлугунун Цицихар аймагына көчүрүп алып барууну чечет. Каршы болгон кыргыздардын бир тобу качып чыгат, Цин аскерлери аларды артынан кууп таап жок кылышат. Калган бөлүгү 1733-жылы Хэйлунцзянга көчүрүлөт, Хэйлунцзян генералы тарабынан жалпы 276 киши келгендиги айтылат. (Чэнь, 2021, 114-115 бб.)

У Юаньфэндин белгилеген экинчи топ менен Кытайдын түндүк-чыгышына көчүрүлгөн кыргыздар теленгут, мингаттар менен чогуу көчүрүлгөндүгү Г.Е.Грум-Грижамайлонун берген маалыматы менен дал келүүдө. Демек, бул эки автор бир эле окуянын эки түрдүү өнүгүүсү жөнүндө сөз кылып жатышкандыгын, бул окуянын ишенээрлик тарыхый факт болгондугун айта алабыз.

У Юаньфэн мырзанын бул изилдөөлөрүндө колдонгон манжурча архивдик документтердеги маалыматтардан жунгарлар Цинге каршы согушунда енисейлик кыргыздардын аскердик күчүн толук кандуу колдонгондугун көрүүгө болот. Цин армиясы тарабынан колго түшүрүлүп, Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү уездине көчүрүлгөн бул эки топ кыргыздар, кезинде ойроттордун курамында болгон енисейлик кыргыздардын Цин армиясынын чабуулдарынан аман калган бөлүгү болгон. У Юаньфэн мырза макаласында, негизинен, Фуйүгө көчүрүлгөн кыргыздардын тарыхына гана басым жасаган. Жунгарлардын арасындагы енисейлик кыргыздар кандайча Цин армиясы тарабынан кыргынга учурагандыгы жөнүндөгү маалыматтар Амурсананын Цинге каршы кыймылдары тууралуу тарыхый архивдик материалдардын арасында кездешет.

Жунгариядагы енисейлик кыргыздардын 18-кылымдын ортосундагы геосаясий окуялардагы орду жана ролу

Жунгар хандыгынын курамына кирип, алардын 24 урууларынын (оток) бири катары Цин булактарында эскерилген енисейлик кыргыздар, 18-к. 50-жылдарында теленгуттар менен чогуу, жунгар тайжилеринин бийлик үчүн ич ара тартыштары, т.а. Амурсананын саясий кыймылдары³ учурунда кайрадан тарыхый булактарда кездешет. Ал учурда бул топ енисейлик

³ Бул учурда Жунгар хандыгында так үчүн ич ара согуштар күчөп турган мезгил болгон. 1753-жылы ойроттордун ич ара тартышынан улам, бир нече ойрот уруулары Цин бийлигине ооп кетет. Алардын арасында ойроттун хойт (хотогойт) уруусунун тайжиси Амурсана атаандашы Дабачиге жеңилип Цин императоруна барып кайрылат. Цин императору Жунгар хандыгынын ичиндеги бул кырдаал аларды жеңип алуудагы чоң мүмкүнчүлүк экендигин андап сезип, Амурсананын бул иш-аракетине чоң маани берет. Цин императору өзү жеке Амурсананы тосуп алып, Дабачиге каршы алдыдагы чабуулдар боюнча чогуу план түзүүнү башташат. 1755-жылы жазында Цин армиясы менен Амурсана башында турган бир канча ойрот урууларынын аскерлери биргеликте Дабачиге чабуул жасап жеңилүүгө учуратат. Мындан кийин, Амурсана өз максатына жетип, т.а. атаандашы Дабачини жеңип жалпы ойрот урууларынын үстүнөн бийлигин куруп Жунгар хандыгынын башына келүүнү көздөйт. Бирок, анын бул максаты Цин императорунун кызыкчылыгына каршы келип, император Цяньлун Амурсананы алдап Пекинге чакыртып өлтүрүүнү көздөйт. Императордун бул мүдөөсүн андап түшүнгөн Амурсана Цинге каршы чыгып, эки тарап

кыргыздардын башында Гурбан хожо⁴ тургандыгы айтылат, алар Батыш казактары тараптагы Ташкенттеги окуялар менен байланыштуу маалыматта берилет. Гурбан хожо Дабачинин “кылычынын мизинен” (чабуулунан) качып Ташкент тарапка барып калгандыгы айтылат. 1755-жылдын 6-октябрында түшүрүлгөн Цин императорунун буйруктарынын арасында төмөнкүдөй маалымат берилет.

“班第等奏、阿睦尔撒纳前遣得木齐特古斯孟克、前往古尔班和卓、及西部哈萨克。今与伊等使人同至。据伊等来文。及使人所告。请将塔什干城内、向日驻劄回人阿奇木一员。厄鲁特哈尔罕一员。不必驻劄。查此系策妄阿喇布坦时相沿旧制。今请裁去。是有据占塔什干之意。...。再古尔班和卓来文内称。前避达瓦齐之锋。逃往彼处。今欲来归。恐遇旧日仇人相害。乞为保护。并恐哈萨克布噜特邀截等语。” (Шилу, 15-т., 2012, 14829-6.)

Котормосу:

“Баньди (төмөнкүдөй) баяндама жасады: “Амурсана мурда Демчи Тэгус Мэнкэны Гурбан хожого жана Батыш казактарга жиберген. Бүгүн алардын элчилери менен чогуу келди. Алардын алып келген каттарынын жана элчилеринин айткан сөздөрүнүн мазмуну боюнча, Ташкенттеги мусулман аким-бек бир кишини жана ойрот хархан бир кишини (ал жакта) калтыруунун кажети жок экендигин суранышты. Текшерип көрсөк, бул Цэван Рабдан мезгилинде (орнотулган) колдонулган эски эреже экен. (Эгерде) бүгүн бул эрежени жокко чыгарууну суранып жатышкандыгына караганда, алардын Ташкентти басып алуу (ээлеп алуу) ниети бар. Дагы, Гурбан хожо катында: “мурда Дабачинин (кылычынын) мизинен (чабуулунан) сактанып, ал жерге качып барганбыз. Бүгүн келип (Цин императоруна) баши үйүнү каалайбыз. (Бирок) эски күндөрдөгү душмандарыбыз (бизге) зыян келтирүүсүнөн коркобуз. (Ошондуктан, сиздерден бизди) коргооңуздарды өтүнөбүз. Ошондой эле, казак, буруттар бизди жолубузду кесип (карман) алышынан коркобуз.” – деп айтыптыр”.

Бул маалыматта Гурбан хожо Дабачиден качып Ташкенттеги казактар тарапка барып калгандыгын көрүүгө болот. Ошондой эле, казак, буруттардын чабуулунан корккондугу айтылып жатат. Бул өз кезинде енисейлик кыргыздар жунгарлардын казак, буруттарга каршы жортуулдарында катышкандыгынан кабар берет. Гурбан хожонун Амурсана менен болгон мамилелерин Цин бийлиги башында түшүнгөн эмес. Жогорудагы маалыматта Баньди Гурбан

жаны согушунун алдында калат. Бул учурда Цин императору өзүнүн ойротторго каршы колдонгон “варвардын колу менен варварды” жок кылуу стратегиясынын пайдасы менен зыян тараптары да болгондугуна күбө болот. Анткени, Дабачини жок ылганы менен, анын ордуна күчтөнгөн Амурсана келген болот. 1756-жылдын март айында Цин армиясы Амурсанага каршы жортуулга чыгып, апрель айында Илини каратып Амурсана казактар тарапка качып чыгат. Кийинчерээк, жунгар ханы Галзан Доржи, хойт тайжиси Баяр ж.б. Цинге каршы көтөрүлүшөт. Муну билген Амурсана казактардан кайтып келип, Боро-Талада ойрот уруулары биригишип башына Амурсана келип, өзүн Жунгар хандыгынын хунтайжиси катары жарыялайт. 1757-жылдын апрель-май айларында Цин армиясы Амурсананын армиясын чоң жеңилүүгө учуратып, Амурсана кайрадан казактарга качып чыгат. Андан ары оруска барып ал жерден чечек (оспа) оорусунан улам өлөт. Ал эми Цин бийлиги ойроттордун кайра баш көтөрүүсүнөн чочулап, ойрот элин массалык түрдө чоң кыргынга учуратып, алардын дээрлик бардыгын өлтүрүп жок кылат. (Чжан жана Янь, 2018, 123-127 бб.)

⁴ Гурбан хожо (Курбан кожо, Gürban hojo, 古尔班和卓) – кезинде (1703-ж.) Минусин өрөөнүнөн көчүрүлүп келген енисейлик кыргыздардын башында турган бул кишинин аты жана титулу мусулманча болгондугу кызыгууну жаратпай койбойт. Эгерде Гурбан хожо, чындыгында, енисейлик кыргыздардан чыккан башчы болсо, кандайча жана качан мусулманча ысым менен аталып, мусулмандардын титулун “кожо” алып калган? Бул боюнча, бүгүнкү күнгө чейин, мен Цин дооруна тиешелүү булактардан маалымат кезиктире албадым. Биздин божомол боюнча, ал енисейлик кыргыздардын өздөрүнүн ичинен чыккан башчы эмес, башка элдин арасынан дайындалган башчы болушу да мүмкүн, анткени, жогоруда айтылгандай, өз кезинде Жунгар ханы енисейлик кыргыздарды башкаруу үчүн өзүнүн ордосундагы зайсандарын жиберип турган. (Абдыкалыков, 1968, 111-б.) Бирок, Гурбан хожо башка элдердин арасынан енисейлик кыргыздарды башкаруу үчүн дайындалган башчы болгондугу туурасындагы так маалымат жок болгондугуна байланыштуу анык тыянак чыгаруу кыйын. Ошондуктан, бул маселени алдыда дагы тактоо зарылчылыгы турат. Башка божомолдоо боюнча, “гурван” же “гурбан” сөзү монгол тилинде “үч” дегенди билдирет. (Ути Цинвэнь цзянь, 1957, 837-б.) Балким, “Гурбан хожонун” аты мусулманча “Курбан” эмес, монголчо сан атооч “үч” маанисин билдириши мүмкүн.

хожонун Цин императоруна баш ийүүнү каалаганын билдиргени жана (кийинки маалыматта) Цэлэндын императорго жасаган баяндамасында алар Амурсананы кармоодо салым кошкондуктарын айтканы менен, башка бир маалыматта тескерисинче баш ийбегендиги айтылат.

“又諭，据策楞等奏、伯什阿噶什等、将阿睦尔撒纳擒解前来等语。此次拏获叛贼阿睦尔撒纳。伯什阿噶什、巴图尔乌巴什、诺尔布、古尔班和卓、贝克等。洵属奋勉。朕甚嘉予” (Шилу, 15-т., 2012, 15000-б.)

“Дагы буйрук кылам: Цэлэндын билдирүүсү боюнча, Бошиагаи ж.б. Амурсананы кармап келишти, бул жолу чыккынчы Амурсананы кармоодо, Бошиагаи, Батурубаш, Нуэрбу, Гурбан хожо, Бэйкэ ж.б. чындыгында мээнет сарпташты, менин (император) аларга алкышым болсун.”

Гурбан хожо башында турган енисейлик кыргыздардын турган орду тууралуу 1756-жылдын 16-майында Цэлэн ж.б. император Цяньлунга жасаган баяндама катында төмөнкүчө маалымат берет:

“..., ahasi uthai hese be dahame hasak de hanci bisire otok i urse gemu weci, na bade nukteme dere babe, hasak sira de fonjici, hasak sira i alaha bade, geren otok i dorgi emgeri dosi gurihengge ci tulgiyen, ne gese temurtu noor de bisire kirgis, telenggut, urat, turgūt duin otok, hasak teiluke (teilungge) burut de hanci, ..., ahasi uhei hebešefi kirgis, telenggut, urat, turgūt duin otok be Cabcili Habahak de guribume, ...guribufi tebubuki seme toktobufi, aika emgeri guribuhe oci, gisurerakūci tulgiyen, gurire unde oci, uthai joriha songkoi gurikini seme selgiyeki.” (У жана Ли, 17-т., 2012, 283-б.)

“....., 奴才等当即遵旨将靠近哈萨克之鄂托克人众俱系何人、驻牧何处之处，询据哈萨克锡喇告称，诸鄂托克内，除已内迁者外，现位于格根、特穆尔图诺尔之吉尔吉斯、特楞古特、乌喇特、土尔古特四鄂托克靠近哈萨克、特勒卓克、布鲁特。.....，经奴才等共同商议，拟将吉尔吉斯、特楞古特、乌喇特、土尔古特四鄂托克移住察布齐礼哈巴哈克，.....。宣令倘若业已迁移，则不议外，若未迁移，即按所指迁移。” (У жана Ли, 17-т., 2022, 119-120 бб.)

“..., кулдарыңыз-биз дароо улуу буйрукка уюп, казактарга жакын турган отоктордун⁵ кишилеринин чоо жайын (кимдер экендигин), кайсы жерлерде тургандыктары боюнча ишти (маселени) Казак Сирага сурасам, (ал төмөнкүчө) айтты: “ар кайсы отоктордун ичинен ич тарапка көчкөндөрүнөн сырткары, азыр Гэгэн, Темурту-нур (жергесинде) турган кыргыз, теленгут, урат (улуут, өөлөөт), торгоут ушул төрт оток казактарга, тэйлукэ (тэйлуңңэ, тэлэчжокэ) буруттарга жакын (турушат). ..., кулдарыңыз чогуу акылдашып, кыргыз, теленгут, улуут, торгоут ушул төрт отокту Чабчили Хабахак аймагына көчүрүп отурукташтырууну (чечтик). ..., (императордун) буйругун (аларга) жеткирип, эгерде эчак көчүп кетишкендер болсо, (алардан) сырткары, көчө электерин көрсөтмө (айтылган жерге) боюнча көчүрөбүз.”

Бул маалыматта енисейлик кыргыздар теленгуттар менен чогуу Ысык-Көлдүн (Темурту-Нур) аймагында турушкандыгы тууралуу айтылып жатат. Гэгэн (Кеген) топоними Гэгэн-

⁵ Оток -- Жунгар хандыгынын административдик-чарбалык бирдиги. Өз ара тууган уруулардын, ошондой эле башка уруу же уруктардын өкүлдөрүнүн курамынан түзүлгөн бирикме. Оток бир же бир нече зайсандар тарабынан башкарылган. Бул макалабызда, “оток” түшүнүгү кыргыздардын “уруу” түшүнүгү катары берилди.

Каркыра деген аталышы менен Ысык-Көл аймагына байланыштуу Цин доорунун булактарындагы маалыматтарда кездешкен учурлар бар. Ошондуктан, бул маалыматта айтылган Гэгэн Ысык-Көлдүн түндүк-чыгышындагы Каркыра жайлоосуна жанаша жайгашкан Кеген жер аталышы болгондугун божомолдойбуз.

Енисейлик кыргыздар, теленгуттар ж.б. ойрот (калмак) уруулары менен чогуу Ысык-Көлдүн аймагында, тянь-шандык кыргыздар (бурут), казактарга жакын аймакта турушкандыгын, ал мезгилдерде тянь-шандык кыргыздардын басымдуу бөлүгү калмактардын баскынчылыгынан улам Анжиян тарапка сүрүлүп барып туруп калгандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

Дагы бир айта кетчү жагдай, бул манжурча маалыматта берилген “тэйлукэ” же “тэйлуңнэ” сөзүн эмнени түшүндүргөнүн аныктай албадым. “Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин кытайча котормосунун жыйнагынын” котормочусу кытай тилине “Тэлэчжукэ” деп которгон, биринчиден, бул да эч кандай маанини түшүндүрбөйт, экинчиден туура эмес транслитерациялагандыгы көрүнүп турат, менин пикиримче, бул сөздүн “тэйлуңнэ” же “тэйлукэ” (балким, “телеут” болушу мүмкүн) деп окулушу туура болот. “Бурут” сөзүнө чейин келгендиктен, балким, буруттардын бир уруу аталышы же уруу башчысынын аты болгон деген ой пайда болушу мүмкүн, бирок андай болсо “тэйлуңнэ” менен “бурут” сөзүнүн ортосунда манжурча таандык мүчөнү билдирген “i” сөзү болушу керек болчу. Андан сырткары, бул терминге дал келе турган топоним же этноним да таба алган жокмун. Ошондуктан, бул сөздүн эмнени түшүндүргөндүгүн азырынча суроо боюнча калтырам.

1756-жылдын 2-июнунда түшүрүлгөн императордун буйругунда айтылат:

“又諭、据策楞等奏、古尔班和卓、系哈萨克仇敌。去年即行投诚。亦无附和叛逆之事等语。此奏甚属错误。古尔班和卓、不特上年并未投降。且班第等前经奏称、伊因擒获达瓦齐、曾为阿睦尔撒纳称庆。则此时与阿逆同行。亦未可定。著传谕达勒当阿、玉保、大兵前进。古尔班和卓、若将伊游牧内移。前来谒见则可准其投降。否即用兵将伊擒拏。解送京师。并收取其牲只。以佐大兵进剿之用。” (Шилу, 15-т., 2012, 15074-6.)

“Дагы буйрук кылам: Цэлэндын билдирүүсү боюнча, Гурбан хожо казактын эски душманы. Өткөн жылы (Цин императоруна) багынганы, жана ал чыккынчы Амурсананы ээрчибегендиги тууралуу иштер боюнча жасаган билдирүүлөр абдан ката. Гурбан хожо өткөн жылы багынган эмес, ошондой эле, өткөндө Банди⁶ билдирген баяндамасында (айтылгандай), ал (Гурбан хожо) Дабачини⁷ кармоодо (салым кошкону үчүн) Амурсана тарабынан куттуктоо алган. Ал мезгилде Амурсана менен бирге (бир жолдо, бир ниетте) болуп (же болбогондугун) аныктоого болгон эмес. Буйрукту Далдаңа⁸, Юй Баого⁹ жеткирип, улуу армияны алдыга сүрөгүлө. Гурбан хожо, эгерде өзүнүн көчүүсүн (калкын, турган жерин) ич тарапка көчүргөн болсо, алдыбызга келип (суранса), (алардын бизге)

⁶ Банди (кыт.: 班第, монг.: Боржигин Банди) – (?-1755) монгол чахар, Монгол кыюулонгон (жээги чийилген) сары кошуунунун (蒙古镶黄旗) өкүлү, Цин кол башчысы (генералы).

⁷ Дабачи (Давази) – батыш монгол чорос уруусунун өкүлү, Жунгар хандыгынын сегизинчи хунтайжиси. Церен Дондобдун небереси, Намджил-Дашинин уулу. Хунтайжи Галдан-Цэрэн өлгөндөн кийин, Жунгар хандыгында ич ара так үчүн күрөштөгү негизги тараптардын бири.

⁸ Далдаңа (кыт.: 达勒党阿) – (?-1760) манжур, Манжур кыюулонгон сары кошуунунун өкүлү. Цин империясынын аткаминери (минстри).

⁹ Юй Бао (кыт.: 玉保, ман.: ioi boo) – (?-1756) Улаанхан Жирэмэнь (乌朗罕济勒门氏) тегинен, Цин армиясынын Монгол кыюулонгон ак кошуунунун (蒙古镶白旗) өкүлү (аскери). Цин армиясынын кол башчысы.

багынуусуна уруксат бергиле. Антпесе, дароо аскер чыгарып аларды күч менен кармагыла, (жана) Пекинге кармап келгиле. (Алардын) мал-жандыктарын тартып алып, улуу армиянын чабуулдары үчүн пайдалангыла.”

Бул маалыматта Гурбан хожо казактардын эски душманы экендиги кайрадан айтылып жатат. Цин бийлиги, Амурсананын Цинге каршы мамилелери боюнча, Гурбан хожо ага кошулуп аны менен бир ниетте болуп же болбогондугу тууралуу так маалыматка ээ болбогондуктан, андан күмөн санап жаткандыгын көрүүгө болот.

1756-жылдын 11-июнунда түшүрүлгөн императордун буйругунда төмөнкүчө маалыматтар айтылат:

“又諭曰、玉保等奏称、奇尔吉斯宰桑古尔班和卓等、带领户口渡伊犁河。随派扎萨克达克巴等、擒其属人。询问情形。旋据古尔班和卓等、遣人禀称、并非往投阿逆。恳求移至阿尔台地方等语。扎萨克达克巴、差委效力。奋勉可嘉。著施恩赏给孔雀翎。并传谕策楞等、确勘古尔班和卓等、如果移往阿尔台地方。俟其至时。另行安插。若在伊犁观望。显有从贼情形。策楞等即会同尼玛、衮楚克扎布等、所领兵丁。奋力剿捕。取其马匹牲只。以助大兵进剿之用。” (Шилу, 15-т., 2012, 15084-б.)

“Дагы буйрук кылынды: “Юй Бао (төмөнкүчө) билдирүү жасады: “кыргыздын зайсаны Гурбан хожо ж.б. калкын баштап алып Или дарыясын өтүп (келди). Артынан эле, жасак Дакба¹⁰ ж.б.-ларды жибердик, (алар-Дакбалар) алардын (Гурбан хожолордун) кишисин кармап келишти. Кырдаал боюнча сурак кылдык. Көп өтпөй, Гурбан хожолор киши жиберип, (алар) чыккынчы Амурсанага баш ийбегендигин (айтып), Алтай¹¹ жергесине көчүп барууну (барууга уруксат берүүнү) суранышты.” Жасак Дакба (бул жолку) жиберилүүсүндө жакшы аракет жасап, натыйжалуу иш аткарды, алкышка сыйаарлык. Ага (императордун) мээрим бөлүнүп, тоос талы кадалсын. Дагы, (бул буйрук) Цэлэн ж.б.-ларга жеткирилсин. Гурбан хожолорду так-кылдат текшергиле. Эгерде Алтай жергесине көчүрүлсө, ал жерге жетип барганда, (аларды) өзүнчө жайгаштыргыла. Эгерде Илде (калтырып) байкоо жүргүзүп турганда, (алар) чыккынчыга кошулуп кетүү кырдаалы жаралып калса, Цэлэн¹² ж.б.-лар Нима, Гунчукжаб ж.б.-лар менен биригип, баштап барган аскерлериңер менен болгон күчүңөрдү жумшап аларды жок кылгыла. Алардын жылкы, мал-жандыктарын алып, улуу армиянын жоортуулдары үчүн колдонгула.”

Бул маалыматта Гурбан хожо кыргыз зайсаны экендиги айтылууда. Ошондой эле, алар өздөрүнүн эски мекени Алтайга кайтып баруу ниетине жетүүгө умтулуп жатышкандыгын, жана Цин бийлиги дагы эле алардын Амурсанага кошулуп кетүүсүнөн шектенип, эгерде Цинге каршы чыккан Амурсананын жолуна түшкөн болушса, аларды жок кылуу буйругу да

¹⁰ Дакба - Боржигин тегинен, ойрот-монголдордун хошут уруусунун тайжиси, Тибеттин Лазан ханынын экинчи уулу Солжанын уулу, балалык кезинен Илиге жөнөтүлүп, ошол жерде турган. 1754-жылы (Цин империясынын Цяньлун 19-жылы) Амурсана, Банжур менен бирге Цин империясына баш ийген, экинчи даражалуу тайжи болуп таанылган жана Калка аймагында жайгаштырылган. Кийинки жылы императорго аудиенцияга келгенде жасак болуп дайындалган. Банжур козголоңго чыкканда ал жазасынан бошотулган. 1756-жылы (Цяньлун 21-жылы) анын агасы Нагача өлгөндөн кийин, Дакба князь (Фугогун) даражасына ээ болуп, кийинчерээк өлгөн, анын иниси Балджи анын ордун баскан.

¹¹ Алтай топоними Фуйү кыргыздарынын уламыштарында да алардын эски мекени катары айтылат. Окумуштуулардын пикиринде бул Алтай крайынын аймагы эмес, Хакасиянын чыгышында, Абакан шаарынын түштүк-чыгыш тарабында, хакастардын качин, койбал этникалык топтору жайгашкан Алтай жергеси болушу керек. (Тенишев, 1966, 92-б.)

¹² Цэлэн (Ниохуру Цэрэн, кыт.: 策楞, ман.: sereng) – (?-1756) манжур, Манжур кыюулонгон сары кошуунунун өкүлү. Хоуцзинь династиясын түзүүчү беш министрдин бири Ниохуру Эйдунун чөбөрөсү. 1756-жылы, чек ара аймактарындагы козголоң кырдаалды жашырып, тынчтык катары баяндап, аскердик ийгиликтерге жетишкендиги тууралуу жалган маалыматтарды билдиргени үчүн кармалып, Пекинге алып бара жаткан жеринен жунгар аскерлери тарабынан кармалып өлтүрүлгөн.

берилгендигин көрүүгө болот. Жогоруда Г.Е.Грумм-Грижамайлонун маалыматында, кытайча жана манжурча булактарда берилген маалыматтарда енисейлик кыргыздар Амурсананын Цинге каршы козголоңу учурунда Батыштан чыгышты көздөй жылгандыгын байкоого болот. Ташкенттеги окуялар менен байланыштуу маалыматтарда, мингатардын кытай-казак-буруттар тарабынан Талас өрөөнүндө чабуулга кабылгандыгы тууралуу маалыматта, кийинчерээк, Кеген-Каркыра, Ысык-Көлдүн аймагында болгондугу, ал эми бул маалыматта алар көчүп олтуруп Или дарыясына жетип келгендигин көрө алабыз. Демек, алар Жунгар хандыгынын талкалангандыгын түшүнүп, ойроттордун башкаруусу астында болуудан кутулуп, бул учурдан пайдаланып өздөрүнүн эски мекенин көздөй бара жатышкан.

Бул боюнча манжурча архивдик булактарда кененирээк маалымат берилет:

“aha ioi boo, nima gingguleme wesimburengge, ..., takūraha demci kucu hasiha amasi jifi alarangge, kirgis i jaisang gūrbān hojo, telenggut i jaisang dunduk, urgan jiran i jaisang coros i taiji gunjukjab se tumen isire boigon be gaiḟi ne bira be doome bi, niyalma jiqi labtu ofi, hanci isinahakū, ceni ebele tanggū funcere yuyure urse bi, cende fonjici, alarangge, ilan kirgis i jaisang gūrbān hojo se sikse mende niyalma takūrafi, suweni ere jergi yuyure urse bi, bucere anggala membe dahame gene, be suwende kunesun ulha buki sehede, be suwe aibide genembi seme fonjihade, ceni gisun amursana be guileme genembi seme alahabi.” (У жана Ли, 17-т., 2012, 432-б.)

“Кулдарыңыз Юй Бао, Нима урматыбыз менен билдирүү жасайбыз, ..., жиберилген Демчи Кучу кашка кайтып келип айтты: “кыргыздын зайсаны (жайсаны) Гурбан хожо, теленгуттун зайсаны Дундук, урган жиран¹³ зайсаны чорос тайжиси Гунжукжабтар (ж.б.-лар) бир түмөндөн ашуун түтүн (элди) баштап алып дарыяны кечип өтүп жатыптыр, кишилер абдан көп болгондуктан, жакын барган жокпуз. Алар тарапта жүздөн ашуун ачка (ачкачылыкка дуушар болгон) кишилер бар (экен), алардан сурасам, айтышты: “үч кыргыз зайсаны Гурбан хожо ж.б.-лар кечээ мага киши жөнөтүшүп айтышты: “силер ачка (жакыр) элсиңер, өлүп калгандан көрө, биз менен чогуу (ээрчип) баскыла (бизге кошулгула), биз силерге азык-түлүк, мал беребиз”, - дегенде, мен силер каякка бара жатасыңар деп сурадым, ал: “Амурсана менен жолугууга (келишүүгө) баратабыз”, - деп айтты.”

Бул билдирүү катта Демчи Кучу кашка кыргыз зайсаны Гурбан хожо, башка дагы эки отоктун зайсандары менен чогуу болжол менен 10 миңге жакын түтүн калкты дарыядан кечип өткөзүп бараткандыгын айтып жатат, ошондой эле, алар тарапта жүргөн ачарчылыкка дуушар болгон кишилер да Гурбан хожо ж.б.-лар тарабынан өздөрү тарапка кошулуу сунушун беришкендиги тууралуу, жана Гурбан хожолор Амурсана менен жолугууга бара жатышкандыгы тууралуу маалыматты айтып жатат. Мындай маалыматтарга ээ болгон Цин бийлиги енисейлик кыргыздардан күмөн санагандыгы түшүнөрлүк жагдай. Бул маалыматта айтылып жаткан “дарыя” жогорудагы айтылган “Циншилу” булагында берилген Или дарыясы болгон. Бул мезгилде алар өз калкын жетектеп алып Или дарыясын кечип өтүп жаткандыгы айтылган.

Дарыядан өтүп жаткан бул үч отоктун элдери менен Юй Бао баштаган 500 солон аскери жана Нима баштаган 200 аскер арасында салгылашуу болот. Бул мезгилде жогоруда айтылган

¹³ Урган Жиран, (Орхан Цзиран) – манжурча документтерде уруу аталышы катары эскерилет. Бирок, изилдөөлөрдө бул киши ысмы болгондугу айтылат. Т.а. ал Кукен Батурдун уулу, Сақыла Кулин тайжинин небереси болгондугу, жана 800 түтүн калкты башкарган зайсан болгондугу тууралуу айтылат. (Екеев, 2012, 193-б.) Ошондой эле, анын уулу Еркен кашка 1756-жылдын октябрында Тус-Куль (Ысык-Көлдө) зайсан болгондугу айтылат. (Екеев, 2012, 123-б.) Бул маалыматтагы Урган Жирандын уулу бул мезгилде Ысык-Көлдө болуу ыктымалдуулугун манжурча архивдердеги маалыматтарга жараша божомолдоого мүмкүн, бирок манжурча архивдик булактарда анын ысмына дал келген киши кезикпейт.

10 миң түтүн ашуун калктын баарысы дарыяны кечип өтө элек болот, Гурбан хожо менен теленгут зайсаны Дундук дагы эле дарыянын аркы өйүзүндө болгон. (У жана Ли, 17-т., 2012, 433-б.)

Юй Бао ж.б. урган жирандын зайсаны Гунчукжабдын регенти Данжинге сурак кылышат:

“..., donjici, suwe hūlha amursana be guileme genembi sembi, hūlha amursana ne aibide bi, ere gemu yaci otook, uheri udu boigon bi, hūlha amursana suweni baru adarame hebešehe, suwenme ya bade guilenjikini sehe, yaya babe yargiyan be ala seme fonjici, danjin i jaburengge, kirgis, telenggut, urgan jiran uheri nadan jakūn minggan boigon bi, kirgis, telenggut, urgan jiran otook daci altai i uriyanghai i hanci tembihe, kirgis i jaisang gūrbān hojo, telenggut i jaisang dunduk se dalafi nukte be gaiḡi altai de guriki seme jihe, amursana ya bade bisire be sarkū, gūrbān hojo, dunduk i beye ne birai cargide bi, meni emu dulin bira dooha, gaitai cooha jifi, meni morin ulha be tabcilara jakade, eici hasak i cooha, eici amursana geli dasame jihe be takame mutehekū de, meni demci lojang turun be gaiḡi afahabi seme jabumbi.” (У жана Ли, 17-т., 2012, 434-б.)

“..., угушума караганда, силер Амурсана менен жолугуп келишүүгө бара жатыпсыңар, Амурсана азыр кайсы жерде, булардын баарысы кимге тиешелүү отоктор, жалпысынан канча түтүн калкыңар бар, чыккынчы Амурсана менен силер кандай (маңызда) кеңешүү жүргүзүмөкчүсүңөр, силер кайсы жерде жолугууну келиштиңер эле? Бүт (бул суроолор боюнча) маселенин чындыгын айт, - дегенимде, Данжин (төмөнкүчө) жооп берди: “кыргыз, теленгут, урган жиран (урууларынын – отокторунун) жалпы жети, сегиз миң түтүн калкы бар. Кыргыз, теленгут, урган жиран уруулары илгери Алтайдын Урянхайга жакын (тегерегиндеги) аймактарда турушкан, кыргыздын зайсаны Гурбан хожо, теленгуттун зайсаны Дундуктар калкын (көчүүсүн) баштап алып Алтайга көчүп барабыз деп келишти, Амурсананын кай жерде экендигин билбейм, Гурбан хожо, Дундук өздөрү азыр дарыянын аркы бетинде, биздин жарымыбыз дарыяны кечип өткөндө, күтүүсүздөн аскерлер келишип, биздин жылкы, малдарыбызды карактап жаткандыктан, (булар) же болбосо (балким) казактардын аскерлери, же болбосо Амурсана дагы кайрадан (бастырып) келгендигин түшүнө албай жатканыбызда, биздин демчи Ложан туубузду көтөрүп алып согуша кетти”, - деп жооп берди.”

Бул маалыматта кыргыздар менен теленгуттардын баштапкы жашаган аймагы Алтайдын Урянхай жергесине жакын аймактарда болгондугу айтылууда. Ошондой эле, алардын негизги максаты да өздөрүнүн баштапкы мекенине кайтып баруу экендигин көрүүгө болот. Бул жерде үч уруунун (отоктун) жалпы калкынын саны 7-8 миң түтүн деп берилүүдө, алардын ичиндеги кишинин оозунан айтылып жаткандыгы үчүн ушул маалымат туура деп ойлойбуз. Жогорудагы бир канча маалыматтарда алардын жалпы саны 10 миң түтүн деп берилет, бул Цин өкүлдөрү алардын өздөрү менен түз сүйлөшүүгө кирише электе божомолдоп айткан саны болгон. Андан сырткары, Цин бийлигинин өкүлдөрү үчүн Амурсана менен бул үч уруунун мамилеси эң орчундуу болгондугун көрүүгө болот, анткени, Цинге каршы чыккан Амурсананы кармоо негизги буйрук болгон жана ага кошулуп кеткен башка уруулар да Цин бийлигинин душманы катары каралып жок кылууга буйрук берилген. Ошондуктан, бул үч уруунун Амурсана менен болгон мамилелеринин мүнөзү улам сайын кайталанып суралып жана такталып жаткандыгын көрүүгө болот. Цин бийлигинин өкүлдөрү ар кайсы тараптан бул тууралуу маалыматтарды жыйнап императоруна билдирүүлөрүн жасап маалымат жеткирип турушкан.

“..., uttu ofi, aha be albaci danjin de, amba cooha ili de isinjihā ci ebsi, suweni ere ilan otok i jaisang se umai jifi acaha ba akū, hūlha amursana be farganame cooha dosire jalin, suweni ilan otok de morin ninggun tanggū, honin emu minggan juwe tanggū susai tomilaha be suwe umai buhekū bime, suwe altai de gurifi genere babe inu jiyanggiyūn ambasa de alaha ba akū, suwe unenggi altai gurimbi seci giyan i jiyanggiyūn ambasa de alafi gurici acambi. Tuttu bime, meni donjihangge suwembe gurifi amursana be guileme genembi sembi, uttu ofi, suweni yargiyan tašan be saki seme cooha gaifi jihe, suwe unenggi amursana be guileme generengge waka seci, amba ejen i coohai baru afarakū, beye tucifi, turgun be tucibume alaci acambi, suwe te amursana be guileme generengge waka, altai de gurifi generengge yargiyan sehebe dahame, si amasi genefi gūrbān hojo, hokcin, juwe dunduk, guncukjab beye jifi membe acakini, neneme suweni ilan otok de tomilaha ninggun tanggū morin, emu minggan juwe tanggū susai honin be gemu bureci tulgiyen, cooha be tucibufi membe dahalame hūlha amursana be farganame gene, be cooha be bargiyafi amasi kūwaran de geneki, suweni jaisang sa aika beye acanjirakū, morin honin be burakū, cooha be tucibufi dahalame yaburakū kemuni altai de gurire oci, be cooha be gaifi suwembe sundalame yabuburakū seme gisurefi danjin be amasi sindafi unggifi, ...” (У жана Ли, 17-т., 2012, 435-б.)

“..., ошондуктан, мен Албачи Данжинге (төмөнкүчө) айттым: “улуу армия Илиге келгенден бери, силердин үч урууңардын зайсандары такыр келип (бизге) жолуккан жок, аскер баштап чыккынчы Амурсананы кууп баруу үчүн, силердин үч отоктон (талап кылган) алты жүз жылкы, бир миң эки жүз элүү койду бөлүп берүү боюнча (талапты) такыр аткарган жокусуңар (бербедиңер), анын үстүнө, силер Алтайга көчүп баруу иши боюнча генерал-төрөлөргө айткан жокусуңар, силер чындап эле, Алтайга көчүп бара жатсаңар генерал-төрөлөргө айтышыңар керек. Бирок, менин угушум боюнча, силердин көчүп барып Амурсанага жолугуу үчүн бара жатканыңарды айтышты, ушул себептен, силердин чын же калтыңарды билүү үчүн аскер баштап келдим, силер чындап эле, Амурсанага жолугуу үчүн бара жатканыңар калп десеңер, улуу армиянын аскерлерине каршы согушпагыла (согушпашыңар керек), өзүңөр чыгып келип, кырдаалды ачык айтканыңар дурус болот. Силердин азыр Амурсанага жолугуу үчүн баратканыңар калп, Алтайга көчүп бара жатканыңар чын десеңер, анда, сен артка кайтып барып (айт) Гурбан хожо, Хокчин, Эки Дундук, Гунчукжаб өздөрү келип мага жолугушсун, мурда силердин үч урууга тапшырылган (бөлүп берүү талабы боюнча) алты жүз жылкы, бир миң эки жүз элүү койду баарысын бергиле, андан сырткары, аскер чыгарып биз менен чогуу (артыбыздан ээрчип) чыккынчы Амурсананы кууп кармоо үчүн баскыла. Биз аскерлибизди жыйнап, артка аскер бөлүгүбүзгө кайтабыз, силердин зайсаныңар эгерде өзү (биз менен) жолугууга келбей, жылкы, кой бөлүп бербей, аскер чыгарып (бизге) кошулуп жүрбөй, дагы эле Алтайга көчүп бара турган болсо, биз аскер баштап силерди чабабыз, (Алтайга) өткөрүп жибербейбиз”, - деп айтып, Данжинди артка коё берип жөнөттүм.”

Бул маалыматта Цин генералдары енисейлик кыргыздардан жана алар менен чогуу жүргөн ойрот урууларынан Цин аскерлери үчүн азык-түлүк, жылкы берүүсүн жана Амурсананы кармоо үчүн Цин аскерлерине көмөк көрсөтүп аскер чыгаруусун талап кылып жатышат. Талаптарды аткарган учурда, алар Цин аскерлеринин чабуулдарына дуушар болоору айтылып жатат.

Цин бийлигинин өкүлдөрүнүн бул коркутуулары, өз учурунда, енисейлик кыргыздар жана алар менен чогуу жүргөн ойрот урууларынын арасына чок салып, алардын кээ бирлери Цин бийлиги тарапка ооп кеткендиктерин кийинки маалыматтан көрүүгө болот:

“..., aha be cooha be bargiyafi kūwaran de jidere de, nima, jasak dakba i tara jui sula hasak, jaisang guncukjab ceni boli sere niyalma be takūrafi alarangge, hasak guncukjab be coros i taiji giranggi, be lasurung ni otok be dahalame gegen karkira ci habahatu sere bade gurinjihede, gūrbān hojo, dunduk se ceni niyalma labdu de ertufi, membe ergeleme ebsi guribume gajifi, jaisang gūrbān hojo, hokcin, juwe dunduk sei hebešehengge, ili bira be doofi, jiyanggiyūn ambasa be tabcilafi amursana be guileme genembi seme hebešefi jihebi, ambasa cooha gaifi ubade bisire be, ce sarkū ofi tabcilabuhabi, jiyanggiyūn ambasa seremšereo seme alambi, ...” (У жана Ли, 17-т., 2012, 435-436 бб.)

“..., кулуңуз-мен (биз) аскерлерибизди жыйнап, аскер бөлүгүбүзгө бара жатканда, Нима, жасак Дакбанын таякесинин небереси Сула Казак (эркин/бош Казак), зайсан Гунчукжаб алардын (өздөрүнүн) Боли аттуу кишисин жиберип, ал: “Казак, Гунчукжаб биз чорос тайжисинин тукумунанбыз (сөөгүнөнбүз), биз Ласуруңдун отогу (уруусу) менен (алар менен чогуу/аларды ээрчип) Гэгэн-Каркырадан Хабахату деген жерге көчүп келгенде, Гурбан хожо, Дундуктар алардын кишилеринин көптүгүнө таянып, бизди күч менен бул жерге көчүрүп алып келишти, зайсан Гурбан хожо, Хокчин, эки Дундуктар (төмөнкүчө) акылдашып, “Или дарыясын кечип өткөндө генерал-төрөлөрдү чаап, Амурсанага жолугууга барабыз” – деп кеңешип (бул жерге) келишти. Генерал-төрөлөр аскер баштап ал жерде болгондуктарын алар билишпегендиктен чабууга (карактоого) үндөштү (же буйрук беришти). Генерал-төрөлөр (силер) этият болуңуздар ээ” – деп айтты.”

Бул маалыматта кыргыз, теленгуттар менен чогуу Гэгэн-Каркырадан көчүп келе жаткан ойроттордон киши келип Цин генералдарына Гурбан хожо, Дундук ж.б. акылдашкандары тууралуу тымызын маалымат билдирип жаткандыгын көрө алабыз. Мындан, жогорудагы бир канча маалыматта айтылган бул топ кыргыз, теленгут ж.б. ойрот урууларынын калкынын жалпы санынын көпчүлүк бөлүгү кыргыздар жана теленгуттардан түзүлгөндүгүн билүүгө болот. Ошондой эле, алар Цин генералдарына каршы согушуп Амурсанага кошулуу ниеттери болгондугу айтылып жатат. Бул маалыматтар Цин бийлигинин өкүлдөрүн ого бетер кыжырданткандыгын кийинки маалыматтардан көрүүгө болот.

Кийинки күнү, тагыраагы, Цяньлун башкаруусунун 21-жылынын 4-айдын 25-күнү (23-май, 1756-ж.) зайсан Гурбан хожо, (уулу) Хокчинди, Эки Дундукту, Гунчукжабды, Албачи Данжинди, демчи Улжэйжабды ж.б. алты кишини жөнөтүп айтышты:

“..., jaisang gūrbān hojo be umai amursana be guileme generengge waka, amursana, be gemu kimun bi, amba cooha isinjici, be umai jiyanggiyūn ambasa de geneheki acanahakū, tomilaha morin kunesun be buhekū, jiyanggiyūn ambasa de getukeleme alahakū de, uthai nukte be gaifi altai baru gurihengge, waka ohobi, meni ilan otok de tomilaha morin honin be ton i songkoi buki, ambasa baci sain niyalma be takūrafi bargiyame gaifi membe an i altai de guribureo seme alahade, aha be suweni ere gisun umesi waka ohobi, suweni jaisang gūrbān hojo, hokcin, dunduk, guncukjab se sikse birai cala bi seme umai tucifi membe acahakū, inenggi geli ceni beyese jiderakū, bime, geli membe sain niyalma takūrafi morin honin be bargiyame gaikini, suwembe an i altai de guribureo sehengge umesi tašarahabi, suweni jaisang sa, giyan i morin honin be dalime beye jici acambihe sefi, aha, nima, dunduk de, ese morin honin be buki serengge yargiyan seme hebešeme fonjihede, nima dunduk i alarangge, inenggi hasak, guncukjab boli be takūrafi mende alarangge, sikse muse jihe amala gūrbān hojo se uhei acafi kemuni amursana be guileme genere be hebešere de hasak gūrbān hojo sei baru, bi habahatu i bade gurifi genehebe, suwe geren de ertufi membe ergeleme ubade gajifi membe tabcilabuha, te meni nakcu nima, dakba ambasai emgi cooha gaifi ubade bisire be dahame, bi

suwembe dahame genere ba akū, suwe urunakū gurifi amursana be baime geneki seci, bi uthai ubade sibeledi (?) mini nakcu sede mejige bufi ubuiminggan cooha be gaiifi ambasa emgi acafi suwembe sundalame afambi sere jakade, gūrbān hojo se amursana be baime generebe nakahabi, sembi, morin honin be burengge yargiyan sehe, ...” (У жана Лу, 17-т., 2012, 437-438 бб.)

“... “мен – зайсан Гурбан хожо, Амурсана менен келишүү үчүн бараткандыгым такыр туура эмес (калп), Амурсана менен менин арабызда (өз ара) өчүбүз (кек) бар, улуу армия келсе, мен генерал-төрөлөргө барып жолукпагандыгым, (талап кылынган) жылкы, азык-түлүктү бөлүп бербегендигим, (кырдаалды) ачыктап генерал-төрөгө түшүндүрүп бербестен, дароо калкымды алып Алтайга көчүп бара жаткандыгым, туура эмес болуп калды (мен туура эмес иш жасадым). Биздин үч урууга талап кылынган жылкы, койлорду эсеби менен толук түрдө беребиз, генерал-төрө тарабынан бир жакшы киши жөнөтүп, (жылкы, койлорду) кабыл алып кетсин, бизди дагы да Алтайга көчүрүүз (көчүүгө уруксат бергиңиз),” – деп айтканда, мен-кулуңуз (аларга): “силердин бул сөзүңөр абдан ката болду, силердин зайсан Гурбан хожо, Хокчин, Дундук, Гунчукжабдар кечээ дарыянын аркы өйүзүндөбүз деп такыр чыгып мага жолугууга келбедиңер, бүгүн кайра эле өзү келбестен, анын үстүнө мени жакшы адам жибертип жылкы, койлорду кабыл алып келсин, бизди дагы да Алтайга көчүрүүгө уруксат бергиле дегениңер абдан чоң жаңылыштык, силердин зайсаныңар, негизи, жылкы, койлорун айдап алып өзү келгени дурус болмок.” – деп, кулуңуз, Нима, Дундукка бул жылкы, койлорду берем дегени чынбы деп кеңешип, сураганда, Нима, Дундуктар (төмөнкүчө) айтышты: “бүгүн Казак, Гунчукжаб Болини жөнөтүп, (ал) мага (төмөнкүчө) айтты: “кечээ, биз кайтып барган соң, Гурбан хожолор жалпы чогулушуп, дагы эле Амурсанага жолугууга барууну кеңешип жатышканда, Казак Гурбан хожолорго карай (төмөнкүчө айтты): “менин Хабахату деген жерге көчүп кеткенимдин (себеби), силер калкыңарга (көптүгүнө) таянып, мени зордоп ал жерге алып келип, мен (башкалар тарабынан) каракталдым, азыр менин таякем Нима, Дакба генерал-төрөлөр менен чогуу аскер баштап ал жакта турушкандыгына караганда, мен сени ээрчип (сени менен чогуу) бара турган абалым жок, сен эгерде, барыбыр көчүп барып Амурсанага жалынып (жардам тилеп) бара турган болсоң, мен дароо менин таякемдерге кабар берип, (мен) мага караштуу болгон миң аскерди баштап алып генерал-төрөлөр менен биригип, силерди кууп чабабыз.” – дегенде, Гурбан хожолор Амурсанага жалбарып барууну (баруу ниетин) токтотушту.” – деди. Жылкы, кой беребиз дегендери чын”, - деди.”

Бул маалыматтардан Гурбан хожо башында турган кыргыздар негизги максатына жетүү – эски мекени Алтайга кайтып баруу үчүн мүмкүн болгон жолдорго барууга даяр болгондугун көрүүгө болот. Чындыгында, Гурбан хожо Амурсана менен жолугуп биригүү ниети болгондугун жогорудагы маалыматтардан көрүүгө болот. Анын бул жолго баруусу да өздөрүнүн кызыкчылыгынын негизинде б.а. Алтайга көчүп баруу максатын ишке ашыруу үчүн болгондугун божомолдоого болот. Цин бийлигинин өкүлдөрү чыккынчы эсептеген Амурсананы кармап өлтүрүү, жана ага кошулган ар кайсы элдерди да душман көрүп, аларга каршы туруу позициясынан кайтпай тургандыгынан, Гурбан хожо “Амурсана менен кастыгы” бар экендигин айтса да, Болинин айткан сөздөрүнө көбүрөөк ишенип, Гурбан хожодон шектенип тургандыктарын көрүүгө болот.

Бул маалыматта енисейлик кыргыздар менен чогуу көчүп келе жаткан башка ойрот уруулары саны жагынан кыргыздардан аз болгондугу айтылууда. Казак аттуу ойрот уруу башчысы өздөрүнүн калкынын саны енисейлик кыргыздардан аз экендигин айтып, өзүнө

тиешелүү миң аскер менен аларга каршы чыгуусу мүмкүн болоорун билдирип жатат. Демек, мындан ал кездеги Гурбан хожонун жана теленгуттардын калкынын саны үч уруунун жалпы калкынын санынын көпчүлүк бөлүгүн түзүп тургандыгын, ошондой эле чыгара ала турган аскерлеринин саны эң аз дегенде 1000 ден көп экендигин божомолдой алабыз.

Ошондой эле, кыргыздар менен чогуу көчүп келе жаткан башка ойрот урууларынын зайсандарынын ичинен, Гурбан хожо алардын башында тургандыгын жогорудагы маалыматтан билсек болот. Гурбан хожо элчи катары башка ойрот урууларынын зайсандарын Цин бийлигинин өкүлдөрүнө жөнөтүп, өзү келбегендиги анын ордунун башкалардан жогоруда тургандыгын көрсөтөт.

Енисейлик кыргыздар баш болгон бир канча ойрот урууларынын Алтай тарапка көчүп бара жатышкандыгынын дагы бир себеби төмөнкү баяндама катта жогоруда айтылган енисейлик кыргыздар менен чогуу көчүп келе жаткан Гунчукжабдын демчиси Данжиндин оозунан Цяньлун башкаруусунун 21-жылынын 4-айынын 28-күнүндө (26-май, 1756-ж.) айтылат:

“... be daci gemu gūrban modo uriyanghai de tehe bihe, te geren nukte gemu dosi gurire jakade, be kemuni amba ejen i kesi be aliki seme, nukte be ebsi gurime jihe, bira be doofi gaitai meni morin ulha be tabcilame gaire be, meni juleri yabure demci lojang, amba cooha be takame mutehekū de sujaha, sirame safi, umesi gelefi niyalma takūrafi, hebei ambasa de turgun be tucibume alaha, damu meni nukte be gurire de, jiyanggiyūn ambasa de elcin takūrafi dacilahakūngge umesi waka ohobi, hasak serengge, gemu mende kimun bi, amursana duleke aniya ubašaha de, be umai imbe dahahakū bime, te amba cooha isinjifi, amursana burulame ukaka, be elemangga imbe baime genere kooli akū, hasak, burut be geleme amba ejen i kesi be aliki seme altai baru gurirengge yargiyan, ...” (У жана Ли, 18-т., 2012, 43-44 бб.)

“... биз илгери баарыбыз Гурбан Модо¹⁴, Урянхайда жашачу элек, азыр ар кайсы калктардын баарысы ич тарапка көчүп жатышкандыктан, биз дагы улуу эгенин мээримин алуу үчүн, калкыбызды (көчүүбүздү) бул жакка көчүрүп келдик. Дарыяны кечип өткөн соң, күтүүсүздөн, биздин жылкы-малдарыбыз каракталып тартып алынгандыктан, биздин алдыбызда келе жаткан демчи Ложан улуу армияны тааный албай (алардын чабуулуна каршы) коргонууга киришти. Кийинчерээк билдик (улуу армия экендигин), абдан корктук, киши жөнөтүп министрлер жана ханзаадалар кеңешинин мүчөлөрүнө (генерал-төрөлөргө) кырдаалды ачыктап түшүндүрүп айттык. Бирок, биз калкыбызды көчүрүп келүүдө генерал, төрөлөргө элчи жөнөтүп уруксат сурабагандыгыбыз абдан ката болду. Казактар, баарысынын бизге өчү бар, Амурсана өткөн жылы чыккынчылык кылып көтөрүлгөндө, биз аны такыр ээрчибедик, анын үстүнө, азыр улуу армия келип, Амурсана качып чыгып жашырынды, биздин ага (кошулуу үчүн) жалынып баруубуз такыр акылга сыярсыз. Казак, буруттардан коркуп, (биз) улуу эгенин мээримин алалы деп Алтай тарапка көчүп бара жаткандыгыбыз чындык, ...”

Ойрот уруулары кезинде казак, тянь-шандык кыргыздарга кылган жамандыгынан улам, алардын өздөрүнө каршы өчү бар болгондугунан жана алардын каршы чабуулдарынан коркуп өздөрүнүн мурунку жашаган аймактары Алтай, Урянхайга көчүп бара жатышкандыгы айтылууда. Енисейлик (же алтайлык, же түштүк сибирдик) кыргыздар да ойрот урууларынын бири катары, Жунгар хандыгынын казак, буруттарга каршы жүргүзгөн кандуу

¹⁴ Жер аталышы, монгол тилинен “үч жыгач” деп которулат.

жоортуулдарында активдүү болушкандыгын көрүүгө болот. Ушул себептен алар Жунгар хандыгы кыйрагандан соң, душмандарынын каршы чабуулдарынан качып эски мекенине бара жатышкан. Бул мезгилде енисейлик кыргыздар тянь-шандык кыргыздардын көзүндө ойрот катары таанымал болушкан.¹⁵ Бирок, енисейлик кыргыздардын тянь-шандык кыргыздарга каршы жүргүзгөн согуштары Жунгар хандарынын буйруктары менен уюштурулган, жана алар Жунгар хандарынын Орто-Азия калктарына каршы колдонгон аскердик күчү катары гана болгон. Алар ойроттор тарабынан Жунгарияга 1703-жылы күч менен көчүрүлүп келген сыяктуу эле, Орто-Азия калктарына каршы жасаган бул согуштары да аргасыздыктан болгон. Ошондуктан, Жунгар хандыгынын талкалангандыгынан пайдаланып, алар өздөрүнүн эски мекенине кайтып кетүүгө аракеттенишкен.

Цяньлун башкаруусунун 21-жылынын 4-айынын 30-күнүндө (28-май 1756-ж.) Юй Бао Цэлэнга (Цэрэн) кат жөнөтөт. Анда Гурбан хожонун Алтайга көчүүсү тууралуу кеп кылат. Гурбан хожо Цин бийлигине шарт коёт, эгерде Цин бийлиги енисейлик кыргыздарга Алтайга көчүп барууга жол бербесе, Гурбан хожо да мурда айтылган жылкы-малдарды чыгарып бербестигин билдирет:

“... gūrban hojo dunduk se juwe niyalma takūrafi alarangge, mende jugūn bufi talki angga deri altai de guribuci da tomilaha morin ulha bumbi, jugūn burakū oci, morin ulha be bure ba akū, ...”
(У жана Ли, 18-т., 2012, 110-б.)

“... Гурбан хожо, Дундук ж.б. (жалпы) эки кишини жиберип (төмөнкүчө) айтышты: “бизге жол берип, Талки-ооздон Алтайга көчүрсөңөр, башында сүйлөшүлгөн (талап кылынган) жылкы, мал-жандыктарды бербез, (көчүп өтүү үчүн) жол бербесеңер, жылкы-малдарды бербейбиз, ...”

Гурбан хожонун бул иш-аракети Цин бийлигинин өкүлдөрү үчүн абдан орой болгон. Гурбан хожонун Цин армиясына туруштук бере алчу күчү болбосо да мындай тобокелчиликке баруусунун да себеби болгон. Анткени, ал мезгилде Амурсананын казактардын ичине качып киргендиги тууралуу маалымат Цин бийлигине жетип (У жана Ли, 18-т., 2012, 110-112 бб.), Цин аскерлери негизинен Амурсананы кууп баруу менен алек болушкандыгынан пайдаланып, Гурбан хожо да Цинге каршы мындай одоно кадамга барып, калкын Алтайга батыраак жеткирип алууну көздөгөн болушу ыктымал. Бул окуядан кийин Цин армиясы Гурбан хожонун бул иш-аракетин толук кандуу Цинге каршы чыгуу катары таанып, аларды жок кылуу боюнча план түзө башташат. (У жана Ли, 18-т., 2012, 112-б.)

Цяньлун башкаруусунун 21-жылынын 5-айынын 29-күнүндө (1756-ж. 26-июнь) император тарабынан текшерилген (окулган) (5-айдын 11-күнүндө жазылган – 1756-ж. 8-июнь) Цэлэндын баяндама катында Гурбан хожонун армиясы Цин аскерлери тарабынан соккуга учурагандыгы тууралуу айтылат:

¹⁵ Енисейлик кыргыздар тянь-шандык кыргыздар менен бир тектен тараган, бир тууган эл болгондугуна карабастан, калмактардын катарына кошулуп тянь-шандык кыргыздарга душман чыккандыгы тууралуу сюжет “Манас” эпосунда образдуу түрдө кеңири чагылдырылат. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча, Ногойдун балдары Ороз, Бай, Жакып, Үсөн төртөөнүн арасынан, Үсөн калмактардын арасында калып, калмактан аял алып, балдары калмакча тарбияланат. Бир атадан тараган Манастын жакын тууганы Үсөн – ылакап аты Көзкаман, Көкчөкөздөр калмактарга кошулуп, калмактардын ичинде тарбияланып, дили калмак болуп, Манаска каршы чыккандыгы, айтылып жаткан тарыхый окуялардын негизинде болгондугунан кабар берет. Демек, тянь-шандык кыргыздарга, өздөрүн “кыргыз” деп атаган башка бир тууган эл (енисейлик кыргыздар), калмактардын катарында каршы кандуу жоортуулдарга чыгып, душман болгондугу элдин эс тутумунда сакталып, “Манас” эпосунда “Көзкамандын” образы аркылуу таамай чагылдырылып айтылган. Кыргыз элинде мындан улам, “өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман” деген сөз айтылып калган. (Юнусалиев, 1958, 26; 229-237; 251-258 бб.)

“wesimburengge, aha cereng, jalungga, hasak sira, nima, tuntub, tubšin gingguleme wesimburengge, donjibume wesimbure jalin, kirgis, telenggut, urgan jiran ilan otok i jaisang gūrban hojo se fudaraka gūnin deribufi, niyalma geren de ertufi, balai ejeleme ukaki seme yabure be ioi boo baci urgan jiran i demci danjin sebe suwaliyame bithe benjime ahasi emu dergi danjin sebe amasi unggifi, ceni jaisang sebe beye jifi acanjikini seme talki de amcame jifi, eici uthai gisabume icihiyara, eici cooha i hūsun be malhūšame jaisang be neneme jafafi, jai icihiyara babe wesimbuhe bihe. Ice ilan de kirgis i jaisang bank hūramtu, telenggut i jaisang ike dunduk, guncukjab sei sasa jifi alaha bade, be daci gūrban modo i niyalma, fe nukte de guriki serengge, umai encu gūnin akū, amba cooha teisulebufi membe tabcilaha seme ahasi uthai cembe meni amba cooha isinjihaci, suwe umai acanjihakū gūnin cihai gurime jihengge umesi waka ohobi, meni cooha suwembe ilibume icihiyahangge giyan, suwende yargiyan i encu gūnin akū oci, suweni dalaha jaisang gūrban hojo se ice ninggun de uhei gemu acanjikini, geli aika acanjirakū oci, urunakū suweni gubci be gisabumbi seme. Ice ninggun de umai jihakū, ice nadan de niyalma takūrafi tuwanabuci, hūlha cooha be gaifi nukte be karmatame cagan usu ci horgos birai cargi cikin i baru gurime be i aisi be ejeleme genembi serede, ahasi uthai solon i jergi cooha emu minggan, ūlet cooha jakūn tanggū funcere be gaifi, ice jakūn de horgos bira i sekiyen de isinafi tuwaci, hūlha sa birai bakcin de doogon be ejelefi, ekin be cikirame duin minggan funcere cooha faidahabi, ahasi meni cooha be birai ebergi de faidafi ishunde miyoocalame poo sindame, emu jergi afafi, bira onco ofi hūlha teng seme aššarakū, ede ahasi uthai hiya hūrtu, tetungge sede silin dacungga kūwaran solon i miyoocan i cooha be susai bufi doogon be durime doofi bireme dosi, ulden de geli juwe tanggū cooha bufi, miyoocan i coohai sasa dosifi, juwe ergici latunjire hūlha be ... alime gaifi wa, ahasi uthai ere cooha be bašame dosime amba cooha be biligun, cinuhūn, karna, eldenge se gaifi siranduhai dosi seme afabufi hafan cooha teisu teisu funtume fafuršame doogon be durime doofi, ekin i wesihun hūlhai faidan be bireme tafara de hūlha ekin i wasihūn i okdome jime, meni orin funcere miyoocan cooha neneme bireme ekin be tafafi juwe tanggū fiyanjilara cooha siranduhai tafafi ishunde miyoocašame gabtašahai tanggū funcere niyalma wafi, hūlha yala ejen i abkai horon de geleme uthai anabume burulaha, geli dasame forofi afara de, amba meyen i cooha ūlet i cooha yooni tafafi teisu teisu gabtašame gidalame afahai, hūlha ambula facuhūrafi, jaisang demci se doron be waliyafi, duin ici samsime ... burulaha, meni hafan cooha bašame wame dehi ba i dube ceji sere bira de isitala, juwe minggan funcere hūlha be wafi, morin ulha sain i fifame tucikengge ci tulgiyen, amcabuha ele nukte be yooni gisabume, hehe juse morin ulha be oljilabuha. ..., ice uyun i erde, urgan jiran i jaisang guncukjab erei ahūn hasak okdome jifi alaha bade, ..., te gūrban hojo se amba cooha de gidabufi burulame facuhvraha de, bi funcehe juwe decin be gaifi alin de jailame bifi, baime jihe seme alambi, ..., amala (dakba) boolanjiha bade, be cooha gaifi hanci nikenefi gisabuki serede, kirgis i jaisang bak curim hafirabufi dahambi seme tucike be jafaha, geli gūrban hojo be dahame ukaka, ..., gūrban hojo, dunduk, hokci be fonjici, bak sei jaburengge, sikse amba cooha de gidabufi, ergen guweki seme teisu teisu duin ici samsiha turgunde, ceni ya ici genehe be sarkū sembi. juwe inenggi dorgide uheri ilan tanggū funcere temen, jakvn tanggv funcere morin, ilan minggan emu tanggū funcere ihan, duin minggan funcere honin be bargiyame gaiha, coohai agūra be uthai meni hafan cooha de šangnaha ci tulgiyen, hehe, juse, jaka, hacin be ūlet sebe oljilabuha, ahasi uhei hebešeci, amursana be jafarangge umesi oyonggo, te jing hūsun teksilefi dosire erin, emdubei, gūrban hojo sebe farganaci, inenggi goidabumbime morin i hūsun be fayabufi, hūlha amursana be jafara be tookabumbi seme cooha be gaifi amasi marime tatafi. Juwan de jafame gaiha jaisang bak sebe beideme fonjici, uhei jaburengge gūrban hojo se da jidere de fe nukte hongoroi sere bade gurime genembi seme jihe, ili birai de isinjifi amba cooha de tabcilabure jakade, gūrban hojo se jiyanggiyūn i cooha komso, ce uhei jakūn minggan cooha tucibufi jiyanggiyvn ambasa be tabcilaki seme hebešere de, geren i gūnin teksin akū de

mutehekūngge yargiyan. Amursana hasak de gemu kimun bi, amursana be guilefi, hasak de genere be bi umai donjiha ba akū, be umai angga hebe de akū hafirabufi arga akū dahame yabuha seme jabumbi. Ahasi jaisang bak, corim, jai urgan jiran demci daki, sojik be suwaliyame dayabufi. ..., ahasi geli kimcime gūnici, gūrbān hojo eici kemuni erei šurdeme koko wai de somime bisire, eici honggoroi de genere akū oci, talude amursana be baime genere be gemu boljoci ojarahū, ahasi geren otok de bireme selgiyefi, jafabureci tulgiyen, siran siran i juwe jugūn i hasak de cooha dosire be dahame, gung daldangga de gūnin werešeme jafakini seme bithe unggihe. Honggoroi serengge uriyanghai oros i sidende bi, ahasi hadaha de inu gūnin werešeme jafakini seme bithe yabubuhabi.” (У жана Ли, 18-т., 2012, 184-191 бб.)

“Билдирүү. Кулдарыңыз Цэлэн, Жалуңа, Казак Сира, Нима, Тунтуб, Тубишин урматыбыз менен, сизге угузуп (айтуу) үчүн билдирүү жасайбыз. Кыргыз, теленгут, урган жиран үч уруунун (оток) зайсаны Гурбан хожолордун чыккынчылык (кылуу) ниети козголуп, кишилеринин (калкынын) көптүгүнө таянып, ойду-келди (жерлерди) ээлеп, качып жүргөн. Юй Баонун жеринен (бөлүгүнөн) урган жирандын демчиси Данжин ж.б. чогуу кат алып келди, кулдарыңыз, бир тараптан Данжинди ж.б. артка кайтарып жөнөттүк, (бир тараптан) алардын зайсандары жеке өзү келип (бизге) жолуксун деп, Талкиге (жер аты) шашылып келдик. Же дароо (аларды) кырып бир жаңсыл кылабыз, же аскер күчүбүздү үнөмдөп, зайсандарын алгач кармайбыз, анан (ишти) бүтүрөбүз (жок кылабыз) деп (буга чейин) билдирүү жасаганбыз. 3-күнү (числодо), кыргыздын зайсаны Банк Хурамту (Хуримту), теленгут зайсаны Эки Дундук, Гунчукжабтар менен кошо келип (төмөнкүчө) айтышты: “биз илгертен, Гурбан Модонун кишилерибиз, эски көчүүбүзгө (көчүп конуп жүргөн жерибизге) көчүп барууну каалайбыз, эч кандай бөлөк ниетибиз жок, улуу армияга жолугуп калдык, (улуу армия) бизди карактады.” Кулдарыңыз, дароо аларга: “биздин улуу армия жетип келген болсо, силер эч келип (бизге) жолукпастан, каалашыңарча көчүп келип жатканыңар өтө ката болду. Биздин улуу армия силерди токтотконубуз акылга сыярлык (боло турчу иш). Силердин чындыгында бөлөк ниетиңер жок болсо, силерди башкаруучу зайсаныңар Гурбан хожо ж.б. 6-күнү (числодо) жалпысы келип (бизге) жолугушсун. Дагы, эгерде, келип жолукпай турган болсо, силердин баарыңарды сөссүз түрдө кыргызга учуратабыз,” – деп айттык. 6-күнү такыр келип жолуккан жок. 7-күнү киши жиберип текшертип көрсөм, чыккынчы аскер баштап, көчүүсүн (калкын) коргоо үчүн Чаган-Усудан Хоргос дарыясынын аркы өйүзүнө көчүрүп, ыңгайлуу жерди ээлөөгө бара жаткан экен. Кулдарыңыз дароо солон ж.б. аскерлерден миңди, ойрот аскерлерден сегиз жүздөн ашуун кишини алып, 8-күнү Хоргос дарыясынын башатына жетип барып, карасак, чыккынчылар дарыянын аркы өйүзүнүн өтмөгүн ээлеп алышкан экен. Дарыянын жээгин бойлой төрт миңден ашуун аскерин тизип коюптур, кулдарыңыз, биздин аскерлерди дарыянын берки тарабына тизип тургузуп, өз ара мылтык менен атышып, замбиректер менен атышып согуша кирдик. Дарыя (эндүүлүгү) кенен болгондуктан, чыккынчылар такыр былк этпеди. Ошондуктан, кулдарыңыз, дароо жансакчы Хурту, Тэтуңаларга солон “мандалма аскерлер батальонунун” мылтыкчан аскерлеринен элүүнү берип, өтмөктү кечип өтүп бастырып кирип баргыла деп, Улдэнга да эки жүз аскер берип, мылтыкчан аскерлер менен чогуу кирип барып, эки тараптан бастырып кирип келе жаткан чыккынчылардын (аскерлерин) кармап алып, кырып өлтүргүлө деп (буйрук бердик). Кулдарыңыз бул аскерлерди тездетип бастырып кирип, Билигун, Чинухун, Карна, Элдэңңаларды улуу армияны баштап, биргеликте (бастырып) киргиле деп буйрук бердим. Өкмөттүк аскерлердин ар кимиси күчтөрүн аябастан, дарыянын өтмөгүн кечип өтүп, дарыянын жээгинин үст тарабындагы чыккынчылардын аскердик

тобун соккуга алып жатканда, жээктин асты тарабынан (келген) чыккынчыларды да (каришы алып жатышты). Биздин жыйырмадан ашык мылтыкчан аскерлибиз алгач чабуулга киришип, жээкке чыгышты. Эки жүз чегинүүнү коргоочу аскерлибиз артынан (жээкке) чыгышып, өз ара (душман тарап менен) мылтык менен атышып жатышып, жүздөн ашуун кишини өлтүрүштү. Чыккынчылар, чындап эле, эгенин асман каарынан коркушуп, дароо жеңилип чегиништи. Кайрадан келип согушуп киришкенде, чоң армиянын ойрот аскерлери баарысы жээкке чыгып, (алар менен) атышып, согушуп жатышты. Чыккынчылар өтө оор башаламандыкка учурашты. (чыккынчылардын) Зайсандары, демчилери ж.б. мөөрлөрүн (куралдарын?) ташташып, төрт тарапка качып, чегиништи. Биздин өкмөттүк аскерлибиз (чыккынчыларды) кууп кырк ли алыстыкка чейин өлтүрүп барышты, кууп олтуруп Чэжи деген аймакка жетишти. Эки миңден ашуун чыккынчылардын кишиин өлтүрүштү. Жылкы, малдарын кууп чачыратып, андан сырткары, кууп барып бүт көчүүсүн (калкын) бүт бойдон кыргынга учураттык. Аял, жааш балдарын, жылкы, малдарын олжо кылып алдык. ..., 9-күнү эрте менен, урган жирандын зайсаны Гунчукжаб өзүнүн агасы Казакты күтүп алууга келип, (төмөнкүчө) айтты: “..., эми Гурбан хожолор улуу армия тарабынан кыргынга учурап, чегинип башаламан болуп турганда, мен калган эки дечинимди алып, тоого жашырынып, (алдыңызга) жалынып келдим”, - деп айтты. ..., кийин, (Дакбанын) айтуусунда: “биз аскер баштап (чыккынчыларга) жакындап барып жок кылалы деп жатканда, кыргыздын зайсаны Бак Чурум курчоодо калып, баш ийем деп чыга келгенде кармалды, (бирок) кайра эле, Гурбан хожону ээрчип качып чыкты. ..., Гурбан хожо, Дундук, Хокчин боюнча сурасам, Бак ж.б. (төмөнкүчө) айтышты: “кечээ улуу армия (чыккынчыларды) кыргынга учуратып, (алардын) ар кимиси качып төрт тарапка чачырап тургандыктан, алардын кайсы тарапка кеткендигин билбейм”, - деди.”... . Эки күн ичинде, жалпысынан, үч жүздөн ашык төө, сегиз жүздөн ашык жылкы, үч миң бир жүздөн ашык уй, төрт миңден ашык койду жыйнап (тартып) алдык. (тартып алган) Аскердик куралдарды дароо биздин өкмөттүк аскерлерге сыйлап бергенден сырткары, аялдарын, жааш балдарын, нерсе-буюмдарын ойротторго олжолоп бердик. Кулдарыңыз жалпылап кеңешип, Амурсананы кармоо өтө маанилүү (болгондуктан), азыр аскердик күч жыйнап чабуулга кирип жаткан учурда, кайра кайра эле Гурбан хожолорду кууй берсек, убакыт текке кетип, аттарыбыздын алы тайып, чыккынчы Амурсананы кармоо иши кечеңдеп калат деп, аскерлибизди баштап артка (казармага) кайтып, жайгааштык. 10-күнү, колго түшүрүлгөн зайсан Бак ж.б.-лардан тактап сурак кылсак, алар баары бир ооздон (окиши) көрсөтмө беришти: “Гурбан хожолор келе жатышканда, (өздөрүнүн) эски көчүүлөрүнө (жашаган аймагына) – Хонгорой деп аталган жерге көчүп барабыз деп келишкен. Или дарыясына жетип келгенде, улуу армия тарабынан каракталгандыктан, Гурбан хожолор генерал-төрөлөрдүн аскерлери аз (санда) деп, алар биригип сегиз миң аскер чыгарып, генерал-төрөлөрдү каракайбыз (коло салабыз) деп кеңешишти. Жалпысы бир пикирге (толук) келбегендиктен, кыла албагандыктары (мүдөөсүн ишке ашыра албагандыгы) чындык. Амурсананын казактарга да өчү бар. Амурсана менен тил табышып (биригип), казактарга баргандыктары тууралуу мен такыр укпадым. Биз дагы такыр кеңешпей туруп, арга жоктугунан (аларды) ээрчип жүрүп келгенбиз.” Кулдарыңыз, зайсан Бак, Чорим, жана урган жирандын демчиси Даки, Сожикти чогултуп туруп (баарынын) башын алдык. ..., кулдарыңыз дагы жакшылап ойлонуп көрсөк, Гурбан хожо, балким, дагы эле ушул тегерек четтеги элетте (бир кычыкта) жашырынып жүргөн болушу керек, эгерде, Хонгоройго кете элек болсо, кез-кези менен Амурсанага барып (ага) таянып (жалынып) жүргөндүгүн дагы божомолдобой коюуга болбойт. Кулдарыңыз бүт отокторго (урууларга) (чыккынчыларды)

кармоону жалпы жарыялап (жайылтып), андан тышкары, акырындык менен эки жол аркылуу казакка аскер (бастырып) киргизилип жаткандыгынан улам, Далдаңага (бул ишке) көңүл коюп (чыккынчыларды) кармагыла деп кат жибердим. Хонгорой деген жер Урянхай менен орусутун (Россиянын) арасында (ортосунда) жайгашкан (жер), кулдарыңыз, Хадахага да (бул ишке) көңүл буруп (чыккынчыларды) кармагыла деп кат жөнөттүм.”

Бул маалыматта енисейлик кыргыздар теленгут, урган жирам (урган жиран) эки ойрот уруусу менен чогуу өздөрүнүн баштапкы мекенине көчүп баруу үчүн алардын жолуна тоскоол болгон Цин аскерлерине чабуул жасоо пландары тууралуу айтылып жатат. Бирок алардын бул мүдөөлөрү ишке ашпай Цин армиясы менен болгон салгылашууда Цин армиясы жеңип чыгып, 8000 аскеринин ичинен 2000 аскер Цин аскерлери тарабынан жок кылынгандыгы айтылууда. Бирок, Гурбан хожо калган аскерлери менен качып чыккандыгын көрүгө болот. Цин генералы Цэлэн императоруна кыргыздардын ж.б. 2000 аскерин өлтүрүп, алардын мал-жандыктарын, аялдарын жана жаш балдарын колго түшүргөндүгүнө басым жасап, императоруна бул иштерди өздөрүнүн жетишкендиктери катары белгилеп айтып жатат. Бирок, Цин императору Гурбан хожо калган аскерлери менен качып чыккандыгынан улам, бул иш аягына чыкпагандыгы үчүн Цэлэнды шалаакылыкта айыптагандыгы төмөндөгү берилген маалыматта айтылат.

Андан сырткары, бул маалыматта Гурбан хожонун кыргыздарынын (енисейлик кыргыздардын) баштапкы мекени катары Хонгорой көрсөтүлүп жатат. Буга чейинки маалыматтарда Алтай, Урянхай жергелерине көчүп бара жаткандыгы айтылса, бул маалыматта алардын түпкү мекени катары Хонгорой көрсөтүлүп жатат. Бул да, өз учурунда, Гурбан хожонун кыргыздары бир мезгилдерде (1703-ж.) ойроттор тарабынан Жунарияга көчүрүлүп алынып келген енисейлик кыргыздар жана алардын урпактары болгондугунан кабар берет.

Бул баяндама катты алган соң, Цин императору генерал Цэлэндын бул ишке карата мамилесин сындап, аны ишти толук аткарбагандыкта айыптагандыгын төмөндөгү буйруктан көрүүгө болот:

“*谕军机大臣等、据策楞等奏称、古尔班和卓、已经击败。收其马驼牛羊。前赴哈萨克等语。策楞等此举。盖因从前朕屡责其不能擒拏阿逆。始少加振作耳。然首犯现已脱逃。且奏称、古尔班和卓、共带八千余人。官兵奋击。斩首二千余级。余众鼠窜潜逃等语。其所陈奏。情形尚属可疑。古尔班和卓、果有八千之众。虽剿杀二千余人。尚余六千非甚穷蹙。何以遽行逃窜。如其人已无多。自可无庸置念。若果如所奏。尚有六千余众。则或潜伏一隅。俟我兵经过后。尾随邀截。皆未可定。不可不豫为防范。现在伊犁办事乏人。策楞接到朕旨。即回伊犁。不必前赴哈萨克。惟传谕各鄂拓克人等、协力擒拏古尔班和卓。一经缉获。即押解来京治罪。此次疎脱古尔班和卓。咎在将军大臣。官兵尚属奋勉。侍卫瑚集图、率五十余人。奋勇争先。尤属可嘉。著加恩授为头等侍卫。其余著有劳绩、及中伤阵亡官兵等、策楞即查明具奏。候朕加恩。”* (Шилу, 15-т., 2012, 15094-б.)

“*Буйрук кылынат: Жогорку аскердик мекеменин министри ж.б. Цэлэндын баяндаган билдирүүсүндө: “Гурбан хожого сокку берип жеңилүүгө дуушар кылдык. Алардын жылкы-төөлөрүн, кой-уйларын (тартып) алдык. (Азыр) казактарга баратам”, - деп айтыптыр. Цэлэндын бул иш-аракети, мен (император) мурдатан бери көп жолу чыккынчы Амурсананы кармамай албай жатасыңар деп урушкандыгым үчүн, бир аз жылыш болуптур (менин сөздөрүм*

дем-күч бериптир). Бирок, чыккынчынын башы качып чыгып кетиптир. Анын үстүнө баяндамада Гурбан хожо сегиз миңден ашуун киши менен келгендиги, биздин аскерлер (аларга) чабуул кылгандыгы, эки миңден ашуун кишилеринин башын кескендиги, калгандары качып кеткендиги айтылыптыр. Анын билдирген баяндамасындагы кырдаал күмөндүү. Гурбан хожо, эгер, сегиз миң кишиге ээ болсо, анын ичинен эки миңи өлтүрүлгөн болсо, (аларда) дагы алты миң киши калыптыр, (бул алар үчүн) өтө жаман (оор) кырдаал эмес. (Алар) кантип бат эле качып кетишти. Эгерде аз эле кишилери калса, кабатыр болууга кажет болмок эмес. Эгерде баяндамада айтылгандай, дагы алты миңден ашуун кишилери бар болсо, балким (алар) бир бурчта жашынып алышып, биздин аскерлибиз (байкабай) өтүп кеткен соң, артынан түшүп жолун тоспостугун (кол салбоосун) божомолдоо кыйын. (Аскерлибиздин) сак экендигине күмөн жаратпай койбойт. Азыр Илде иш алып барчу кишилер жетишсиз, Цэлэн, сен менин буйругумду алган соң дароо Илиге кайтып келгин. Казакка баруунун кажети жок. Бир гана, ар бир уруулардын кишилерине буйрукту жеткиргиле, күч кошуп (күчүнөрдү бириктирип) Гурбан хожону кармагыла. Кармап алган соң, дароо күзөтүп Пекинге алып келип жазасын бергиле. Бул жолу Гурбан хожону шалаакылык кылып качырып жибердиңер, күнөө генерал-министр, силерде. (Ал эми) аскерлибиз болсо, күч-аракетин жумшады. Жансакчы Хуциту (Хурту) элүүдөн ашык адамы менен эр-жүрөктүк кылып, алдыда болуп, аракет жумшады. Өзгөчө алкышга сыйаарлык. Ага мээрим ыйгарып, башкы жансакчы макамын бергиле. Башка (бул иште) эмгеги барларды, жарадар болгон же курман болгон аскерлибизди тактап, Цэлэн тез арада билдирүү жаса. Менин мээримимди күтүшсүн (ыйгарылсын).”

Бул булакта енисейлик кыргыздардын жалпы 8 миң кишиси болгондугу анын ичинен 2 миңи Цэлэндын аскерлери тарабынан өлтүрүлгөндүгү айтылууда. Алтайга (Хонгоройго) көчүп бара жаткан енисейлик кыргыздардын 1756-жылда Цин аскерлеринин чабуулуна кабылгандыгы жогоруда айтылган Г.Е.Грумм-Грижамайлонун (1926, 536-б.) маалыматтары менен үндөшүп жаткандыгын көрүүгө болот. Тагыраак айтканда, Г.Е.Грумм-Грижамайлонун мингат, телеут жана енисейлик кыргыздар биригип Алтайдагы эски мекенине көчүп бараткан тобун Цин армиясы экинчи жолу чапкандыгы тууралуу берген маалыматына дал келүүдө.

Бул маалыматта Цин императору Цэлэндын жасаган билдирүү катынын мазмунуна күмөн менен карап жаткандыгын көрүүгө болот. Катта, Цэлэн императордун көңүлүнө жага турчу жагдайларга (м: енисейлик кыргыздардын мал-жандыктарын тартып алгандыгы, алардын 2 миңден ашуун кишисин жок кылгандыгы сыяктуу) басым жасап билдирүү жасайт. Бирок, император алардын көпчүлүк бөлүгүн качырып жибергендиктери үчүн генерал Цэлэнды айыптап жатат. Бул да өз кезинде, аймактардагы жергиликтүү Цин бийлигинин өкүлдөрү чыныгы кырдаалды императордун көңүлүнө жараша жасалгалап билдиргендиктеринен кабар берет. (Абдужапар уулу, 2025, 78-б.)

Жогорудагы маалыматта Цэлэн Гурбан хожонун мал-жандыктарын тартып алгандыгы тууралуу айтат. Алардын болгон мал-жандыктарынын баарысын тартып ала албагандыгы башка бир маалыматта берилет. Болгону карыган, алсыз абалдагы мал-жандыктарын гана алгандыгы тууралуу айтылат. (Шилу, 15-т., 2012, 15103-15104 бб.) Бул да өз учурунда, Цэлэндын енисейлик кыргыздарга каршы бул жолку чабуулу толук ийгиликке жетпей, алардын көпчүлүк бөлүгү мал-жандыктары менен качып кетишип, ылдамдык менен алып кете албай, таштап кеткен мал-жандыктарын гана алгандыгынан кабар берет. Ошондой болсо да,

алардын бул жолку олжосу көп экендиги, жана 3 айга жетээрлик азык болоору тууралуу айтылган маалыматтар да бар. (Шилу, 15-т., 2012, 15098-б.)

Бул окуядан кийин Цин бийлигинин жергиликтүү өкүлдөрү императордун берген Гурбан хожонун кармоо боюнча буйругуна жараша аларды кармоо аракеттерин көрүшкөндүгүн байкоого болот. 1756-жылдын 7-июлунда Цин аскерлери тарабынан Гурбан хожону ээрчип жүргөн адам, ойрот Номок кармалгандыгы айтылат. Аны башка дагы бир кармалган Амурсананын кишиси менен чогуу башын алышат. (Шилу, 15-т., 2012, 15122-б.)

Жогоруда айтылган Цэлэн баштаган Цин аскерлери менен енисейлик кыргыздар арасындагы кагылышууда, Гурбан хожолор тарабынан канча аскер катышкандыгы тууралуу маалымат башка бир манжурча документте берилет:

“..., *jakan ili de isinjifi, gūrbān hojō se jiyanggiyūn i solon cooha, ūlet sei cooha manggai juwe minggan fencembi, musei duin sunja minggan cooha tucibufi tabcilafi, jai yabuki seme gisurehe be, mini beye (hūrimtu) guncukjab gemu ainaha seme ojarahū seme gisurehe babi, te gūnici, amba cooha hasak de genembi, ce ainaha seme gelhun akū hasak de generakū, kara tala ebsi deri da nuktei honggoroi de genere be boljoci ojarahū, damu gūrbān hojō meiren de sirdan feye baha bime, hūsun inu mohohobi, ainahai ere gese goro bade geneme mutembi, ya bade taka somime tomoro be inu boljoci ojarahū.*” (У жана Ли, 18-т., 2012, 264-б.)

“..., жакында, Илиге жетип келгенибизде, Гурбан хожолор: “генерал-төрөнүн солон, ойрот аскерлери болгону эки миңден ашык (аскери бар), биздин төрт-беш миң аскерибизди чыгарып (аларды) чаап, анан (андан ары) жолубузду (улайбыз) жүрөбүз”, - деп кеңешкенде, мен (Хуримту) жана Гунчукжаб баарыбыз: “кандай болбосун (мындай кылсак) туура болбойт”, - деп айттык. Азыр ойлонуп көрсөк, улуу армиянын аскерлери казактарга карай кетишти. Алар Гурбан хожолор) кандай болбосун казактарга барууга эрктери жетпейт. Кара-Таладан бери көздөй баштапкы мекени Хонгоройго кеткендиктерин болжоого болбойт. Анын үстүнө, Гурбан хожо желкесине жебе тийип жарадар болду, күчтөн тайыды. Кантип эле ушундай алыс аймакка кете алсын. Балким, бир жерде убактылуу жашырынып олтургандыр, (так) болжой албайбыз.”

Гурбан хожолор 2 миңден ашуун Цин генералдарынын аскерлерине каршы чабуулга 4-5 миң аскери менен чыгууну кеңешип жатышкандыгын жогорудагы маалыматта көрүүгө болот. Автордун пикиринде, бул Гурбан хожолордун аскерлеринин реалдуу саны болгон. Жогоруда бир баяндамада Цэлэндын берген Гурбан хожолордун 8 миң аскери болгондугу тууралуу маалымат божомолдуу иретте айтылган, анын үстүнө Цэлэн императоруна билдирип жатып, өзүнүн толук жеңишке жете албагандыгын актоо үчүн, жана өзүн чоң сандагы армия менен салгылашкандыгын айтуу максатында, каршы тарабынын аскерлеринин санын көбөйтүп айткан болушу мүмкүн. Ошондуктан, айтылып жаткан кагылышууда Гурбан хожолор тарабынан катышкан аскерлеринин саны 4-5 миңдин тегерегинде болгондугун кабыл алабыз.

Андан сырткары, ушул эле баяндама катта Гурбан хожолор Хонгоройду көздөй кетишкендиги тууралуу кабар айтылат:

“..., *jai, ceni alaha, gūrbān hojō se hasak de generakū oci, kara tala ebsi deri honggoroi de genembi, honggoroi oci, uriyanhai i cala oros i ebele juwe sidende bi sembi.*” (У жана Ли, 18-т., 2012, 266-б.)

“..., дагы, алардын айтуусу боюнча: “Гурбан хожолор казакка кетпеди (кетпеген болсо), Кара-Таладан бери көздөй Хонгоройду карай кетишти. Хонгорой болсо, Урянхайдын ары жагында, Орустун (Россия) бери жагында, экөөнүн ортосунда,” – деп айтышты.”

Албетте, бул маалыматтан Гурбан хожолордун кыргыздары Хонгоройго жеткендиги тууралуу так маалымат ала албайбыз, болгону алар казактар тарапка эмес Хонгорой тарапты көздөй жөнөшкөндүгүн биле алабыз. Ал эми Хонгоройго жетип же жетпегендигин кийинки маалыматтардан биле алабыз.

Гурбан хожолорду Цин бийлиги Амурсанага кошулуп кетүүсүндө күмөн санап жатышкандыгы тууралуу жогоруда айтылган. Чындыгында, Гурбан хожолор үчүн Цин империясы тарабында да же Амурсана тарабында болуусу да кызыкчылык жараткан эмес, алардын негизги максаты өздөрүнүн баштапкы мекени Хонгоройго көчүп баруу болгон. Ал эми ушул максатына жетүү үчүн алар ар кандай ыкмаларды колдонуп, ар кандай жолдорго барууга даяр болгондуктарын жогоруда берилген бир канча маалыматтардан көрүүгө болот. Жада калса күчтүү Цин армиясынан да чочулабастан, Алтай, Урянхай андан ары Хонгоройго жетүү үчүн Цин армиясына да каршы чабуулга чыгып андан ары жолун улантып жүрүп көчүп кетүү чарасын да көрүшкөн.

Алгач тянь-шандык кыргыздарга колго түшүп, кийин Амурсананын Цин аскерлерине каршы жүргүзгөн салгылашуусу учурунда аргасыздан енисейлик кыргыздарга барып туруп калган, Цин армиясынын чахар монгол кошуунуна караштуу нюручжаныгини (субалтернофицери) Бунтар качып келип (Цин генералы Цэлэнга) берген көрсөтмөсүндө төмөнкү маалымат берилет:

“..., *cahar nirui janggin buntar baime jifi alarangge, ..., gürban hojo i gisun, amursana jiyanggiyün ambasa be tabcilaha, suwe geneci ojarahū, amursana mimbe ini baru acakini seme bithe buhe, bi amursana i emgi acarakū, suwe mini ubade te, eici dorgi cooha jidere de, bi simbe beneme tucibure, akūci, bi ketuni dosi gurime genembi, membe dahame geneci, inu ombi seme, ..., gürban hojo se minde morin honin bufi, juwan duin ūlet tucibufi, mimbe jiyanggiyün de benjifi, ceni altai de gurime genere babe alambi seme*” (У жана Ли, 18-т., 2012, 269-270 бб.)

“..., чахар субалтернофицери Бунтар баш ийип келип айтты: “..., Гурбан хожо (төмөнкүчө) айтты: “Амурсана генерал-төрөлөрдү чаап салгылашуу болду, силер (ал жакка) барсаңар болбойт. Амурсана мага ал тарапка барып жолугуу (ага кошулуу же биригүү) тууралуу кат жөнөтүптүр, мен Амурсанага кошулган жокмун. Силер менин аймагымда (мен тарапта) болуп тургула, эгерде ички армия (Цин империясынын ички аймактарынан келе турчу армия) келип калса (келгенде), мен сени (аларга) алып чыгып берем, болбосо, мен дагы ич тарапка көчүп бара жатам, мени менен чогуу барсаң да болот.” – деди. Гурбан хожолор мага жылкы, кой беришти. Он төрт ойрот (аскер) чыгарып берип, мени генералга жеткирип, алар (өздөрү) Алтай тарапка көчүп кетээри тууралуу айтты.” – деди.”

Амурсана өз учурунда Гурбан хожого өзүнө кошулуу тууралуу сунушун кат аркылуу билдиргенине карабастан Гурбан хожо ага кошулуу ниети жоктугунан Амурсананын бул сунушун четке кагып, ага барган эмес. Ал эми Цин армиясынын өкүлү Бунтарды өз аймагында кармап, аны кийин генералдарга жеткирип берген. Мындай иш аракеттер аркылуу Гурбан хожо Алтайга өтүп баруусу үчүн Цин бийлигинен колдоо же (алардын аймагы аркылуу өткөндүктөн) уруксат алууну көздөгөн болушу мүмкүн. Албетте, көрүнүп тургандай эле, енисейлик кыргыздар Амурсананын Цинге каршы салгылашуусуна катышкан эмес, эки

тараптын бул кагылышуусун алар байкоочу катары сырттан карап турушкан, жана ыңгайлуу учур жаралганда Алтай тарапка андан ары Хонгоройго көчүп кетүүнү көздөп турушкан. Бирок, алардын тилегине каршы, Цин бийлиги Гурбан хождон Амурсанага кошулуусунда шектенип алардын өз мекенине кайтып көчүп баруусуна жол беришкен эмес. Албетте, жогорудагы бир канча маалыматтарда берилгендей, Гурбан хожо өз максатына жетүү үчүн ар кандай жолдорго, жада калса Цинге каршы чыгууга да даяр болгон.

Башка бир манжурча архивдик документте енисейлик кыргыздар менен теленгут ж.б. ойрот урууларынын Алтайга көчүүсү тууралуу болгон окуяны баштан аяк теленгут зайсаны Эки Дундуктун оозунан алган көрсөтмөсүнүн негизинде генерал Цэлэн императоруна билдирет:

“..., *ahasi guncukjab be gajifi, angga acabume ciralame beideci, ike dunduk teni da jokson de gurban hojo meni baru muse daci honggoroi de tehe niyalma, te da bade amasi genefi, muse ilan otok emu bade acafi, encu emu aiman ome, noyat (noyon?) akū kadalara niyalma akū oci, oihori sain akū semeo seme hebešehe babi, umai amursana be guilere, hasak de genere hebe akū, duleke aniya amursana ubašaha amala, meni ilan otok umai amursana de acahakū be geren gemu sarangge, te amba cooha isinjifi, amursana burulame ukaka bime, be elemangga imbe amcame baime genere kooli akū, unenggi hasak de geneki seci, meni tehe temer noor ci sira bel deri, hasak de generengge umesi hanci, ai turgunde talki angga be yabumbi, meni narhūšame hebešehe be sarkū urse, damu altai de gurime genere be donjiha, te ubade isinjifi jiyanggiyūn de acahakū bime, geli amba cooha baru isehe turgunde, sain ehe urse kenehunjeŋi, amursana be guilere, hasak de genere be balai gisurehebi, amba cooha ne hasak de genembi, gurban hojo se unenggi tubade geneci, cihanggai ujen weile be alimbi, ili bira de isinjifi, amba cooha membe tabcilaha manggi, gurban hojo geli meni baru hebešehengge, amba cooha ūlet cooha manggai minggan funcembi, musei hūsun de heo seme cenī morin ulha be tabcilafi jai geneki seme hebešehe bihe, geren i gūnin emu akū de yabume mutehekū, sirame jiyanggiyūn de niyalma takūrafiholtome altai de genefi amba ejen i hanci kesi be aliki seme alaha manggi, eici uthai bahafi talki be dulembidere seme gūniha bihe, gūnihakū jiyanggiyūn geli cooha gaime jifi, talki de tefi, gurban hojo beye acanjikini seme afabuha, ede gurban hojo gelhun akū jiderekū, geren de alaha bade muse jiyanggiyūn de aiseme acame genembi, utala cooha be nukte be fiyanjilame horgos i jergi ba i yaya dabagan dabafi geneci ombi seme horgos birai cala nuktere de jiyanggiyūn i amba cooha isinjifi, membe gisabufi, burulahangge yargiyan, jai umai encu hebešehe ba akū, inu amursana i baru boljoho akū yargiyan seme teng seme jabumbi, ..., burulaha amala teisu teisu ergen guweki seme babade jailame ukame, umai gurban hojo be acahakū, ..., donjici, gurban hojo meiren de sirdan feye bahafi, hokcin bagan dunduk i emgi juwe tanggū funcere niyalma be gaifi inenggi dobori akū burulame ukame genehebi, ne aibade bisire be sarkū, mini gūnin de cenī morin ulha sain oci, an i boro hūjir ci honggoroi de genembi, morin ulha ehe oci, ya alin i dorgi somime jailara be boljoci ojarahū seme jabumbi. Ahasi uthai ike dunduk be dayabufi, ...” (У жана Ли, 18-т., 2012, 328-330 бб.)*

“..., кулдарыңыз, Гунчукжабды алып келип, жүзмө-жүз (беттештирип) катаал сурак жүргүзгөндө, Эки Дундук араң (айтты): “эң башында Гурбан хожо бизге (биз менен): “биз илгертен Хонгоройдо жашаган адамдарбыз. Азыр (эми) баштапкы мекенибизге (жергебизге) барып, биздин үч уруубуз (оток) бир жерге жыйналып, өзүнчө бир уруу болуп, нойондору жок, башкарган кишиси жок болсок, өтө эле жакшы болбой калбайбы?” – деп кеңешкенбиз. Такыр Амурсанага барып кошулуу, казактарга барып кеңешүү иши болгон эмес. Өткөн жылы Амурсана (Цинге каршы) баш көтөргөндөн (козголоң чыгаргандан) кийин, биздин үч оток

(уруубуз) такыр Амурсанага барып жолукпагандыгыбызды (кошулбагандыгыбызды) баары билишет. Бүгүн улуу армия келип, анын үстүнө Амурсана да чегинип качып чыкты, (мындай кырдаалда) биздин ага барып баш ийип кошулуубуз такыр акылга сыярсыз. Чындап эле, казакка баргыбыз келсе, биздин турган Тэмэр-Нур (Темурту-Нур) аймагынан Сира-Бел (Шара-Бел) тараптан (аркылуу) казакка барганыбыз өтө жакын болмок, эмне себептен Талки-Ооз аркылуу өтүп бармак элек. Биздин терең кеңешкендигибизди билбеген элдер бир гана Алтайга көчүп бара жаткандыгыбызды угушкан, азыр бул тарапка келип, генералга жолукпагандыгыбыз, андан сырткары улуу армиядан чочулап тургандыгыбыздан улам, (биздин) жакшы же жаман экендигибизден күмөн санап, Амурсанага багынып (кошулуп), казактарга баратат деген негизсиз кептер айтылып жүрөт. Улуу армия азыркы учурда казакка кетти, эгерде, Гурбан хожо чындап эле ошол тарапка кеткен болсо, мен өз ыктыярым менен чоң күнөөнү (жоопкерчиликти) мойнума алам. Или дарыясына жетип келгенибизде, улуу армия бизди карактагандан кийин, Гурбан хожо кайра биз менен (бизге карай) кеңешти: “улуу армиянын ойрот аскерлери болгону миңден көбүрөөк, биздин күчүбүз алардын жылкы-малдарын тоноп алганга жетиштүү, андан ары жолубузду улап кетебиз,” – деп кеңешкенбиз. Баарыбыздын пикирибиз бир жерден чыкпагандыктан (бул ишти) аткара албадык. Артынан, (мен) генералга киши жиберип, Алтайга барып улуу эгенин мээриминен (кешигибизди) алгыбыз келет деп калп эле айткандан соң, балким, (генерал) дароо байкап калып, биздин Талки аркылуу өтүп бараарыбызды түшүнүп калып, (биз үчүн) күтүүсүздөн, генерал аскер баштап келип, Талкиде орношуп туруп калган экен. Гурбан хожого өзү келсин (генералга жолугууга) деп тапшырма (буйрук) бергенде, Гурбан хожо өзү барып (генералга) жолукпоого эрки жетти. (Ал – Гурбан хожо) баарыбызга: “биз эмнеге генералга жолугууга барышыбыз керек, ушунча көп аскерлерибиз, көчүүбүз (калкыбыз) артыбыздан коргоп, Хоргос ж.б. бир канча ашууларды ашып өтүп кетсек болот,” – деп айтып, Хоргос дарыясынын аркы тарабында көчүп келатканыбызда генералдын улуу армиясы келип калып, бизди чапты. Биздин чегингенибиз чындык. Мындан башка эч кандай иш боюнча кеңешкен эмеспиз. Дагы, Амурсана менен эч кандай келишим түзгөн эмеспиз. – деп, чечкиндүү жооп берди. ..., жеңилип чегингенибизден кийин, ар кимибиз өз-өзүнчө жан куткарып, качып жашырындык. Гурбан хожону көргөн жокмун, ..., угушум боюнча, Гурбан хожо желкесине жебе тийип, жарадар болуптур, Хокчин (болсо) Баган Дундук менен чогуу эки жүздөн ашуун киши алып, күн-түн дебей чегинип, качып кетиптир. Азыр (анын) кайсы жерде экендигин билбейм. Менин пикиримде, эгерде, анын жылкы-малы жакшы (абалда) болсо, (планга) жараша Боро-Хужирден Хонгоройго кеткен (жетип барган) (болушу мүмкүн). Жылкы-малы начар абалда болсо, кайсы бир тоонун арасында жашырынып олтургандыгын да болжоого кыйын,” – деп көрсөтмө берди. Кулдарыңыз дароо Эки Дундуктун башын алдык. ...”

Демек, енисейлик кыргыздар менен чогуу теленгут жана башка бир ойрот уруусу (урган жиран) үч уруу болуп биригип, Темурту-Нурдан (Ысык-Көл, бул маалыматта Тэмэр-Нур деп туура эмес берилип калган. Жогорудагы бир канча маалыматта, бул үч уруу Темурту-Нурда турушкандыгы тууралуу айтылган) өздөрүнүн баштапкы мекени Алтайга, тагыраагы Алтай жана Урянхай аркылуу өтүп эски мекени Хонгоройго барууга бел байлашкан. Или дарыясын кечип өтүүдө Цин аскерлеринин чабуулуна кабылган. Цин генералы Гурбан хожону жеке өзү келип жолугуу буйругун бергенде Гурбан хожо ага баш ийбей, өз жолу менен кетүүнү көздөгөн. Гурбан хожо өзү барбастан, башка кишилерди Цин өкүлдөрүнө жибергендиги жана Цин генералы жеке Гурбан хожонун келүүсүн талап кылгандыгы да Гурбан хожонун бул үч уруу ичиндеги эң жогорку башкаруучу экендигинен кабар берип турат. Жогорудагы

маалыматта да Гурбан хожо Эки Дундук ж.б. менен кеңешип, үч уруу биригип бир башчы коюу керектиги тууралуу сунушун айтып жаткандыгын көрүүгө болот. Бул кеңешүүнүн жыйынтыгында Гурбан хожо алардын башына келгендигин маалыматтарда Гурбан хожо башчы катары айтылып жаткандыгынан билүүгө болот. Цин бийлик өкүлдөрүнүн талабын четке кагып, Гурбан хожо аскердик күчүнө ишенип, Цин генералына баш ийбестен, башка жол аркылуу (Хоргос дарыясы) Хонгоройго кетүүнү көздөгөн. Бирок, анын бул ниети ишке ашпай, дал ошол аймакта Цин аскерлеринин чабуулуна кайрадан кабылат, жана көпчүлүк бөлүгү качып жашырынып кутулат. Бул маалыматта, Цин бийлигинин Гурбан хожого болгон күмөнү ачык баяндалып жатат. Цин бийлиги Гурбан хожолор Амурсанага кошулуп Цин империясына каршы чыккандыкта шектенип жатат. А бирок, Гурбан хожону Амурсананын Цинге каршы кыймылы да, Цин бийлигинин иш аракеттери да кызыктырган эмес. Ал өзүнүн элинин жеке кызыкчылыгы үчүн күрөш жүргүзгөн. Б.а. ал эки тараптын карама-каршы мамилесине кийлигишпестен, өзүнүн көз карандысыз жеке кызыкчылыгы үчүн иш алып барган. Анын мындай өз алдынчалыгы аларды Цин бийлигинин көзүнө Амурсана сыяктуу эле каршы күрөшүүнү талап кылган тарап катары көрсөткөн. Б.а. Гурбан хожонун бул мүдөөсү Цин бийлигинин кызыкчылыгына каршы келген. Анткени, алар Алтайга барып кайрадан күчтүү ээлик түзүп ал аймактагы Цин бийлигине таасирин тийгизүү мүмкүнчүлүгү болгон. Ошондуктан, Гурбан хожо өзүнүн Амурсананын Цинге каршы кыймылына кошулбагандыгын, жөн гана өзүнүн баштапкы мекенине кайтып кетүүнү көздөгөндүгүн кайра-кайра билдирсе деле, Цин бийлиги баарыбир ар кандай шылтоолор менен айыптап, аларды жок кылуу чечимин чыгарган.

Алтай тарапты көздөй көчүп бара жаткан енисейлик кыргыздар, теленгут ж.б. уруулар Хоргос дарыясынын боюнда генерал Цэлэндын чабуулуна кабылып, Гурбан хожо желкесинен жаракат алып, калкынын көпчүлүк бөлүгү менен качып кеткендиги тууралуу жогорудагы бир канча маалыматтарда берилди. Төмөндө, алардын бул окуядан кийин кандай иштерди башынан өткөргөндүгү, т.а. бул жолку чабуулдан качып кутулгандары башка топ Цин аскерлери тарабынан кандайча кыргынга учурагандыгы тууралуу маалымат берилет. Цяньлун башкаруусунун 21-жылынын 6-айынын 19-күнүндө (15-июль 1756-ж.) Цин генералы Хадаханын императорго жасаган баяндамасында, Батма Цэрэндин инисинин уулу Давазамбуну кууп кармоо үчүн Иртыш дарыясына барган генерал-губернатордун жардамчысы макамындагы Таңкалуга аскер күчтөрүнүн алдыңкы бөлүгүндө бараткан бөлүгү (авангарды) алдыда чоң көчүүнүн (кишилердин чоң тобун) басып өткөн изин көргөндүгү тууралуу кабарды берет. Тоого чыгып (бийик жерге чыгып алысты жакшы көрүү үчүн) жакшылап карап 2 миңдей кишинин басып өткөн изин аныкташат. Артынан жасак Гэндун ж.б.ларды бул тоо арасында басып өткөн кишилерди кармоо үчүн жөнөтөт. Аларды кармап келип, сурак алганда, карамалган кишилер төмөнкүчө көрсөтмө беришет:

“... *fonjici, gemu jun gar i telenggut, kirgis i niyalma, banjici ojarahū ofi, amba han ejen be baime dahame jihengge seme alambi. Dahanduhai telenggut i zaisang dunduk jifi alarangge, meni telenggut, kirgis juwe aiman i niyalma duleke aniya hasak burut de tabcilabufi banjici ojarahū ofi, uhei amba han ejen de baime dosiki seme ebsi jihe. Meni telenggut i dorgi ike telenggut i zaisang dunduk beye nimeme ofi, jugūn i unduri ini tanggū funcere boigon be gaiḡi tutaha ci tulgiyen, ne dunduk meni baha telenggut i aiman i niyalma nadan tanggū boigon hamimbi. Gūrban hojo i aiman i niyalma sunja tanggū boigon hamimbi. Hokcin i aiman i niyalma inu sunja tanggū boigon hamimbi. Meni ilan aiman i urse dorgi yafahan niyalma umesi labtu. Morin ulha umesi komso. Bairengge, mende temgetu bithe bufi, be gurguşeme yadara urse be ujime altai jergi bade gurime geneki. Gūrban*

hojo gurguŝeme genehe, hokcin ne mama erŝeme ofi, acanjihakū seme alambi. ..., jai kirgis i zaisang se geli amursana i fejergi udu boigon i niyalma be baicafi tucibume alibuha juwan jakūn haha be gemu jafafi jiyanggiyūn i kūwaran de benebuhebi, dasame fonjifi icihiyarao seme jaisang dunduk juwe demci be suwaliyame benjime isinjihabi. Aha be kimcime gūnici, telenggut, kirgis i jergi urse ejen be baime altai de geneki seme alimbime, elemangga uriyanghai de genere jugūn be baime jihengge, labtu kenehunjecuke, erei onggolo wargi jugūn ci benjihe bithede, kirgis, telenggut, urgan jiran ilan otok urse jaisang gūrbān hojo se cisui gurime ukara be meni baci cooha gaifi nikenefi juwe minggan funcere hūlha be wafi, jaisang bak curim be jafahabi. Funcehe jaisang gūrbān hojo, dunduk, hokcin, batumunke, hūrimtu i jergi urse son son i samsifi burulaha be, meni baci juwe inenggi fargahai umai bahakū. Hūlha gūrbān hojo i jergi urse be urunakū jafakini seme geren otok de selgiyeheci tulgiyen, sakini seme unggihe seme aha mende bithe benjihe bihe. Aha be telenggut jaisang se gebu be acabume tuwaci, gemu acanambime, ceni baicafi alibuha amursana i niyalma gemu dunduk sebe seyere muru bisire jakade, dunduk sei ehe yabuha babe geodebume kimcime fonjici, ceni alarangge, dunduk, gūrbān hojo i jergi urse jurafi jidere de, wargi jugūn i coohai emgi afafi burulafi teni ebsi jihe, jugūn de geli hasak de takūraha elcin amban ioi boo i morin ulha be tabcilafi, duin niyalma waha, ne cohome uriyanghai be kicefi, amursana be acaki seme jihe sere jergi babe tucibume alaha. ..., gūrbān hojo, dunduk i jergi urse, wargi jugūn i coohai emgi afafi ukaka niyalma bime, ebsi jidere de gelhun akū ioi boo be tabcilaha, geli uriyanghai be kicefi amursana be acaki, akū oci, oros de dociki seme hebeŝehengge, turgun umesi ubiyada, amba meni cooha baran amba, ceni hūsun niyere ofi, teni geleme balai aŝŝahakū, ceni ubaŝaha babe miyamime daldame yabuhangge, iletu. Ere gese ehe hūlha be giyan i gisabuci acambime. Te amursana be jafanara de ere gese amba kuren i hūlha be coohai uncehen deri bibuci, inu ainaha seme ojurakū ofi, aha be nergin de jaisang dunduk juwe demci amursana i niyalma be gemu uthai dayabufi, aha meni meyen de bisire jakūn tanggū funcere cooha be gaifi, daldan daniyan be yabume, hūdun hahilame, ceni tataha baci orin gūsin ba i bukun gool de isinafi, cembe jabduburakū feksihei bireme dosifi gisabume wara de beleni adun be tuwakiyara morin bisire urse, jai gurguŝeme genehe ursei dorgi emu udu fifaka ci tulgiyen, gūwa hahasi, ambakan haha jui be gemu gisabume waha. Gūrbān hojo i tehe ba majige giyalabure jakade, asuki be donjifi, ini deo i emgi juwe morin jalufi ukcame tucifi, alin de tafaha be, meiren i janggin uriyanghai cadak, jasak sandubdorji, solon i kūwaran i da joriya, sarui, aisilara taiji dzerebdorji, lamun funggala donjiltu amcanafi jafafi gajiha, beideme fonjici, eiten babe gemu alime gaiha, gūrbān hojo, ini sirgan, jai ini deo be gemu dayabuha. ..., jaisang hokcin umesi ajige bime, ne mama erŝembi, temen de acafi yabumbihe, aha be ceni nukte be gidanafi gisabume wara de, waha niyalma labtu ofi, ...” (У жана Ли, 19-т., 2012, 156-162 бб.)

“..., сураам, (алардын) баарысы жунгардын теленгут, кыргыз (оток, урууларынын) кишилери экен. Жашоого болбой калгандыктан, улуу ханга жалбарып, баш ийүү үчүн келдик деп айтышты. Артынан эле, теленгут зайсаны Дундук келип айтты: “биздин теленгут, кыргыз эки уруубуздун калкы өткөн жылы казак, буруттар тарабынан каракталып, жашоого (такыр) болбой калгандыктан, чогулуп улуу хан – эгеге жалбарып баш ийели деп бул жакка келдик. Биздин теленгуттун ичиндеги эки (ике) теленгуттун¹⁶ зайсаны Дундук өзү ооруп калгандыктан, жол боюндагы (жолдо калган) анын жүздөн ашык түтүн калкын орноштургандан сырткары, азыр Дундук -мен (өз карамагыма) алган теленгут уруусунун адамдары (калкы) жети жүз түтүнгө жетет. Гурбан хожонун уруусунун калкы беш жүз түтүнгө жетет. Хокчиндин уруусунун калкы дагы беш жүз түтүнгө жетет. Биздин үч

¹⁶ Эки/Икэ теленгут – балким, ак теленгут болушу мүмкүн. “Ак теленгит” алтайлыктардын урууларынын арасында кездешет. (Екеев, 2012, 123-б.)

уруубуздуң ичиндеги жөө (баскан) адамдар абдан көп. Жылкы-малыбыз абдан аз (жеттишсиз). (Сизден) суранганыбыз, бизге мөөр басылган кат бериңиз, биз аңчы (уучу) кедей (байкуш) калкыбызды камсыздап Алтай ж.б. (тараптагы) жерлерге көчүрүп жөнөтүңүз (жибериңиз). Гурбан хожо аңчылыкка кетти. Хокчинге чечек чыгып, ушул себептен (сиз менен) жолугууга келе алган жок.” ..., дагы, кыргыздын зайсандары Амурсананын карамагында болгон бир канча түтүн калктын арасынан иликтеп чыгып, тартуулоого он сегиз эр кишини (баарысын) кармап, генералдын аскер бөлүгүнө (казармасына) алып келип берип, (аларга) кайрадан сурак кылып, көрүңүз деп зайсан Дундук жана эки демчини (алар менен) кошуп (чогуу) жеткирип алып келиптир. Кулуңуз-мен жакшылап ойлонуп көрсөм, теленгут, кыргыз ж.б.-лар эгеге жалбарып, Алтайга кетириңиз (кетүүгө уруксат бериңиз) деп, бирок (тескерисинче) Урянхайга кете турчу жолду суранып келишкендиги абдан күмөндүү (көрүндү). Буга чейин, батыш жолдон келген катта: “кыргыз, теленгут, урган жиран ушул үч уруунун калкынын зайсаны Гурбан хожо өз алдынчалык менен (мыйзам бузуу менен, бизге баш ийбестен) көчүп, качып кетишкен. Биздин аймагыбыздан (армиябыздан) аскер баштап, (аларга) жакындап (бастырып) кирип барып, эки миңден ашык чыккынчыларды өлтүрүп, зайсаны Бак Чурумди колго түшүрдүк. Калган зайсандары Гурбан хожо, Дундук, Хокчин, Батумункэ¹⁷, Хуримту ж.б. туш тарапка качып жашырынды. Биздин бөлүгүбүздөн (кишилер) эки күн бою кууп жүрүп, колго түшүрө албадык. Гурбан хожо сыяктуу кишилерди сөссүз түрдө колго түшүргүлө деп ар кайсы отокторго жайылттык. Андан сырткары, бул боюнча билгиле (кабардар болгула)”, - деген (деп жазылган) (кабар катты, жарыя катты) мага жеткирип беришкен. Кулуңуз-мен теленгут зайсанынын аты-жөнүн салыштырып (текшерип) карасам, баары дал келип турат. Алардын тартуулап алып келген Амурсананын кишилери Дундуктарды жаман көздөрү менен карагандыктан, (алардан) Дундуктардын (кылган) жаман иштерин териштирип (азгырып) сурасам, алар: “Дундук, Гурбан хожо ж.б. кишилер жолго аттанып бул жакка келе жатканда, батыш жолдогу (Цин) аскерлер менен (аскерлерге каршы) салгылашып, чегинип, анан бул жакка келишти. Жолдо келе жатып, дагы, (Цин бийлигинин) казактарга жөнөткөн элчиси төрө Юй Баого кол салып, жылкы-малдарын карактап-тоноп, төрт кишини өлтүрүштү. Азыр атайын Урянхайга (кетүүгө) умтулуп жатышат, Амурсанага жолугууну көздөп (каалап) келишти”, - деген маселелерди (маалыматтарды) ачыктап айтып беришти. ..., Гурбан хожо, Дундук сыяктуу кишилер батыш жолдогу аскерлерибизге каршы согушуп, (алардан) качып келген кишилер гана болбостон, бул тарапка келе жаткан жолдо, Юй Баону тоногонго да колдору барган. Анан, дагы Урянхайга барууга умтулуп, Амурсанага кошулууга (жолукканы) (камданып), болбосо (анысы ишке ашпай калса, т.а. Амурсанага жолуга албай калса), оруска кирип кетүүнү кеңешкендиктери (пландары) болгондугу, абдан жек көрөөрлүк кырдаал. Биздин аскерибиздин (армиябыздын) кырдаалы күчтүү, алардын күчү алсыз болгондуктан гана коркуп (бизге каршы) кол көтөрө алышпай, өздөрүнүн чыккынчылык кылуу ниеттерин (кырдаалын) жашырып, жасалма болуп жаткандыктары айдан ачык болуп турат. Бул сыяктуу жаман ниет чыккынчыларды кырып жок кылуу керек. Азыркы учурда, Амурсананы кармоодо күч жумшап жаткан кезибизде, бул сыяктуу чоң топ чыккынчыларды армиябыздын артында (куйругунда) калтырсак, кандай болбосун туура болбойт. Ошондуктан, кулуңуз-мен ошол замат зайсан Дундукту, эки демчини жана Амурсананын кишилерин баарысынын чогуу башын алдырдым. Кулуңуз-менин аскер бөлүгүмдөгү сегиз жүз аскерди баштап, далдоо-

¹⁷ Бату-Менко – Байгорок Табуновдун уулу, Ак-теленгит уруусунун (оток) мундус сөөгүнөн. 1756-жылдын октябрь айында Тус-Көлдө (Ысык-Көл) болгондугу эскерилет. (Екеев, 2012, 123-б.)

кычык жолдор аркылуу (билдирбей) тездик менен жүрүп барып, алардын турган жеринен жыйырма-отуз ли аралыктагы Букун-Гол (Букун-Кол, Букун дарыя) деген жерге жетип келдик. Алар даяр эмес учурда (пайдаланып), тездик менен бастырып кирип, (аларды) кыргынга учуратып өлтүрүп кирдик. Мал-жандык, үйүрлөрдү кайтарып турган атчан адамдар жана аңчылыкка кеткен адамдардын ичинен бир бөлүгү качып кутулгандарынан сырткары, калган эркектерин, чоңураак эр, уулдарын баарысын кырып өлтүрдүк. Гурбан хожонун турган жери бир аз алысыраакта болгондуктан, (согушуу) үндөрүн угуп, өзүнүн иниси менен бирге эки атка минип качып чыгып кетишти. Тоого чыгып (жашырынды). Генерал-губернатордун жардамчысы Урянхай Чадак¹⁸, жасак Сандубдоржи, солон аскер бөлүгүнүн башчысы Жория, Саруй, тайжи жардамчысы Цэрэбдоржи, көк тоос талын тагынган Донжилту артынан кууп барып колго түшүрүштү. Кырдаалды тактап сурасам, иштин баарысы аткарылды (аткарылгандыгын моюнга алышты), Гурбан хожо, анын үй-бүлөсүн, инисин баарын өлтүрүштү (башын алышты). ..., зайсан Хокчин абдан жаш (экен). Анын үстүнө, азыр чечек чыгып ооруп жаткан экен. Төөгө минип (качып) жүрүп кетти. Кулуңуз-мен анын көчүүсүн (элин) кыргынга салганда, өлгөн адамдары өтө көп болду, ...”

Бул маалыматта кыргыздар менен теленгуттар өздөрүнүн мекенине көчүп бара жаткандыгынын негизги себеби, т.а. казак, тянь-шандык кыргыздар тарабынан чабуулдарга кабылып, тынч жашоого мүмкүн болбой калгандыктан улам көчүп бара жатышкандыгы айтылып жатат. Албетте, алар жолдо баратышканда Цин армиясы менен кагылышпай өтүп кетүүсү мүмкүн эмес болчу. Бирок, алар менен Цин бийлиги ортосунда кастык мамиле түзүлүп калгандыгынан, б.а. Цин бийлиги аларды Амурсана менен биригип Цинге каршы чыгууда айыптагандыгынан улам алардын өз мекенине кайтып баруусу мүмкүн болбой калган. Анын үстүнө, Гурбан хожо максатына жетүү үчүн ар түрдүү жолдорго баруусу, жада калса күчтүү армияга ээ болуп турган Цинге каршы чыгууга далалаттанып, өз күчүнө ашыкча ишенгендиги да анын максатын ишке ашыруусуна чоң залакасын тийгизди. Башка көз караш менен караганда, Гурбан хожонун башка айласы да жок болчу, Цин өкүлдөрү баарыбир Гурбан хожодон шектенбей коюусу мүмкүн эмес болчу. Окуянын өнүгүүсү да Цин өкүлдөрүнүн күмөнүн ого бетер тастыктап койду. Мындай кырдаалда, Цин бийлиги енисейлик кыргыздар сыяктуу күмөндүү күчтү жөн коё бербешти турган иш болчу. Анткени, алар, балким, Цин бийлигине залакасын тийгизүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Андан сырткары, Гурбан хожо өзү менен чогуу көчүрүп келе жаткан Амурсананын кишилерин Цин бийлигине тартуулагандыгы да ал үчүн чоң ката болгон. Амурсанын кишилерин Цин өкүлдөрүнө тартуулап берүү менен Гурбан хожо Цин бийлиги менен тил табышууну көздөгөндүгүн көрүүгө болот. Эгерде Амурсананын кишилери айткандай Гурбан хожо чын эле Амурсана менен бир пикирге келип Цинге каршы чыгуу ниети бар болгон болсо, аларды Цин өкүлдөрүнө тартуулагандыгы үчүн, алардын көзүндө Гурбан хожо эки жүздүү киши болуп калгандыктан, Цин өкүлдөрүнө Гурбан хожонун айыптарын ачып бергендиктери күтүүсүз иш эмес болчу. Натыйжада Гурбан хожо да, Амурсананын кишилери да Цин аскерлери тарабынан өлтүрүлдү. Цин өкүлдөрүнүн көзүндө, Гурбан хожо да Амурсана сыяктуу эле Цин бийлигине коркунуч жаратуучу негизги душман катары каралды.

Бул окуя боюнча 1756-жылдын 31-июлунда Цин императору түшүргөн буйругунда төмөнкүдөй маалымат берилет:

¹⁸ Чадак Ээзе уулу – алтайлык зайсан, урянхайдын мүркүт сөөгүнөн (башка версия боюнча кыпчак, же майман/найман), 1754-жылы өз ыктыяры менен Цин тарапка өтүп кеткен. (Екеев, 2012, 123; 193 бб.)

“定边左副将军哈达哈等奏、据副都统职衔唐喀禄等报称、护送侍卫顺德讷、赴哈萨克。至济尔玛台地方。有特楞古特宰桑敦多克、告称。我特楞古特部落人七百户。及古尔班和卓部落人五百户。和克沁部落人五百户。俱愿投诚。恳求迁往阿尔台地方游牧等语。随将敦多克、及古尔班和卓、和克沁得木齐二人。并奇尔吉斯宰桑、送出阿逆所属十八人。一并解至军营。臣等窃思特楞古特等、既请投诚。移往阿尔台。何以潜赴乌梁海。形迹可疑。因严讯敦多克等供称、伊等起程时。与西路大兵交战败走。途中又掠取玉保所带马驼等物。杀伤兵丁。今投乌梁海。意图抢掠。再遣人会合阿睦尔撒纳同逃。阿睦尔撒纳、亦曾遣达瓦、送信古尔班和卓等语。臣等即将宰桑敦多克、及得木齐二人。并阿逆属人等。俱行截杀。随带兵八百名。疾赴伊等驻劄处。乘其不备。尽行剿灭。古尔班和卓、与伊弟正欲脱逃。为察达克所获。讯已供认。随将古尔班和卓、及伊眷属、一并正法。计获驼四百只、羊一千四百余只、马二百余匹、分给效力官员人等。臣等仍领兵前往哈萨克。谕军机大臣等、哈达哈等、带兵赴哈萨克。路遇古尔班和卓等。带领户口千余。潜往乌梁海。即派官兵擒获古尔班和卓等正法。其属人全行剿灭。甚属奋勇可嘉。哈达哈、著加恩授为领侍卫内大臣。赏戴双眼翎。车布登扎布、著晋封郡王。唐喀禄、著授为副都统、舒赫德、效力军营。此次亦属奋勉。著赏给副都统职衔。扎萨克台吉三都布多尔济、著封授公爵。协理台吉策勒布多尔济、著授为头等台吉。乌梁海副都统察达克、著授为内大臣赏银一百两。索伦营长卓里雅萨垒、蓝翎侍卫敦济勒图、各赏银五十两。其余效力官兵。哈达哈等查明奏闻。交部议叙。并著传谕哈达哈等、俟彻兵凯旋时。派唐喀禄、察达克等酌派兵丁前赴乌梁海。将逃散贼众查办。其首恶鄂木布、博博果勒卓辉、及达瓦藏布等、务期一并擒拏。解京正法。” (Шилу, 15-т., 2012, 15123-6.)

“Чек ара тынчтандыруучу генерал жардамчысы Хадаха ж.б. жасаган билдируүдө: “генерал-губернатордун жардамчысы макамындагы Таңкалу ж.б.-лардын айтуусу боюнча, күзөтүп баруучу жансакчы Шундэна казактарга жөнөдү. Жарматай (Жылматай, Жырматай) деп аталган жерге жетип барды. (Ал жерде) Теленгут зайсаны Дундук (төмөнкүчө) билдирүү жасады: “менин теленгут уруумдун жети жүз түтүн калкым бар, Гурбан хожонун уруусунун беш жүз түтүн калкы бар, Хокчиндин (уруусунун) беш жүз түтүн калкы бар. Баарыбыз (Цинге) багынууну каалайбыз. Алтай жергесиндеги көчүүбүзгө барууну суранабыз.” – деп айтылат. Артынан эле, Дундук, Гурбан хожо, Хэччин эки демчисинен жана кыргыз зайсанынан (өздөрүнүн калкынын арасындагы) чыккынчы Амурсанага тиешелүү болгон он сегиз кишини чыгартып, баарысын чогуу күзөтүп казармага алып келтирдим. Менин (Хадаха) жеке оюмча, Теленгут ж.б. (бизге) баш ийип, Алтайга жер которуп барууну жалынып жатышат. Эмне үчүн Урянхайды көздөй баратышат. Бул кырдаал да шек жаратат. Дундукка ж.б. карата катуу ыкма менен сурак жүргүзгөндүктөн, ал “алар башында жолго чыкканда, батыш тараптагы улуу армия менен кагылышып, жеңилүүгө дуушар болушкандыгын, жолдо, кайрадан Юй Бао алып келе жаткан жылкы-төө ж.б. малдарды карактап тартып алышкандыгын, (Юй Баонын) аскерлерин өлтүрүшкөндүгүн” айтты. Азыр Урянхайга карай барууну каалап жатканыгына караганда, (ал жакта да) карактоо (иштерин) жүргүзүүнү көздөп жатышат (көрүнөт). Дагы, киши жиберип Амурсана менен жолугуп чогуу качышкан. Амурсана дагы кезинде Даваны жөнөтүп Гурбан хожого кат жазган экен. (Ошондуктан) мен дароо зайсан Дундукту, эки демчисин, жана чыккынчы Амурсананын кишилерин баарысын өлтүрттүм. Андан кийин, сегиз жүз аскер алып тездик менен алардын жайгашкан жерине барып, алар даяр эмес учурдан пайдаланып, баарын кыргызга учураттым. Гурбан хожо, анын иниси менен качууга аракеттенип

жатканда, Чадак тарабынан колго түшүрүлдү. Суракка алган соң, артынан Гурбан хожону, анын үй-бүлөсүн, баарысын өлтүрттүм (башын алдым). Жалпы тартып алынган төрт жүз төө, миң төрт жүздөн ашуун кой, эки жүздөн ашуун жылкыны (аларды жок кылууда) күч жумшап салым кошкон кызматкерлерге (аскерлерге) бөлүп бердим. Мен кайра эле, аскер алып казактарга карай жөнөдүм.” Буйрук кылынсын: Жогорку аскер кеңешинин министри Хадаха ж.б. аскер алып казактарга барып, жолдо Гурбан хожону ж.б. жолуктуруп, (алар) калкын баштап алып Урянхайга карай бара жатышканда, өкмөттүк аскерлерди жиберип Гурбан хожону кармап, башын кесип, ага тиешелүү калкынын баарын кыргынга учуратып жок кылганы, бул абдан алкышка сыйаарлык эрдик. Хадахага мээрим ыроолонуп, императордун жансакчыларынын башчысы макамы ыйгарылсын. ..., калган күч жумшап, салым кошкон аскерлерди Хадаха аныктап чыгып, билдирүү жасасын. ..., жана, буйрук Хадахага жеткирилсин, аскерлерди жеңиш менен кайтарып алып келген соң, Таңкалуну, Чадакты ж.б. кырдаалга жараша аскер бөлүп берип, Урянхайга жөнөтсүн. (Ал жакка) качып барган чыккынчылардын калкын аныктап чыгышсын. Алардын башчысы (негизги кылмышкери) Эмубуну, Бобогул Жохойду, жана Давацаңбуну ж.б. сөссүз түрдө бирге колго түшүрүп, күзөтүп Пекинге алып келип жазасын берсин (өлтүрсүн).”

Гурбан хожонун кыргыздарынын калкы 500 түтүн, теленгуттардын калкынын саны 700 түтүн, Хокчиндин калкынын саны 500 түтүн болгондугу айтылып жатат. Бул жерде айта кетчү жагдай, кытайча булакта Хокчин бир уруу катары берилип калган. Ал эми манжурча документтерде ал киши ысмы болгондугу айтылат. Башка бир документте ал Гурбан хожонун уулу болгондугу айтылат. Бул документтеги маалымат төмөндө берилет. Демек, Гурбан хожо менен анын уулу Хокчин башкарган калктын санын кошуп эсептегенде 1000 түтүн болуп жалпы бул топтогу уруулардын көпчүлүк бөлүгүн түзүүдө.

Генерал-губернатордун жардамчысы Шухэдэ Цяньлун 21-ж. 8-ай. 4-күнүндө (29-август 1756-ж.) императоруна билдирген баяндама катында, өзүнүн уккан кабары боюнча зайсан Хокчин жогоруда айтылган Хадаханын чабуулунан кийин, качып Мэйсэй-Сили (же, Мэйгэй-Сили болушу мүмкүн) аттуу жерге келип туруп калганы тууралуу айтат:

“..., *jakan gürban hojo i jui jaisang hokcin amba cooha gidanara de gūsin isire haha hehe be gaifu emi dulin yafagan i ukcafi meisei sili de jifi tehe be mini emi bade tehe niyalma sabuha. Jai telenggut i dehi funcere boigon i urse esei onggolo narin gool i dergi ergi oola serebe sere bade jifi tehe seme donjiha seme alambi. Ere jergi urse gemi wargi jugūn ci ukafi jihengge, ainame ainame dulemšeci ojarahū, giyan i icihiyaci acambime, ...*” (У жана Ли, 20-т., 2012, 48-б.)

“..., жакында, Гурбан хожонун уулу зайсан Хокчин, улуу армия (ага) чабуул жасаганда, отуз эркек, аялды алып (качып), бир бөлүгү (жарымы) жөө качып Мэйсэй-Сили деп аталган жерге келип туруп калгандыгын мени менен бир аймакта турган бир киши көрүп калыптыр. Дагы, теленгуттун кырдан ашуун түтүн кишиси, алардын (өзүлөрүнүн) мурунку (мекени) Нарын Голдун (Нарин гоол) чыгыш (үстү) тарабындагы Ола-Сэрэбэ деп аталган жерге келип туруп калышкандыгын уктым деп айтты. Бул сыяктуу элдер, баарысы батыш тараптагы жолдон качып келген кишилер, аларга көз жумуп коюуга (аткарышыбыз керек болгон милдетибизди аткарбай коюу, т.а. жазалабай жөн коюуга) болбойт. (Аларды) бир жаңсыл (бул ишти бүтүрүшүбүз) кылышыбыз керек.”

Бул маалыматтагы топоним Мэйсэй-Сили кайсы жер болгондугун аныктоо керек. Көптөгөн жер-суу аталыштары кийинки мезгилдерде өзгөрүүгө дуушар болгондуктан, булактарда кездешкен байыркы топонимдердин локациясын аныктоо бир топ кыйынчылык

жаратат. Ал эми теленгуттардын 40 түтүн калкы өздөрүнүн эски мекени Нарын-кол дарыясынын аймагына жетип барышкан. Бул маалыматта берилген Нарын-Гол азыркы Нарын-Гол же Нарийн-Гол деп аталган дарыялардын бири болушу мүмкүн. Биринчиси, Нарын-Кол же Нарын-Гол дарыясы азыркы Россиянын Алтай республикасынын Кош-Агач району аркылуу агып өткөн дарыя. Ал эми, экинчиси, Нарийн-Гол дарыясы, бул Монголиянын Увс аймагы жана Россиянын Тува республикасынын Эрзин, Тез-Хемск кожуундары (кошуун) аркылуу агып өткөн дарыя. Маалыматта айтылган бул дарыянын чыгыш тарабында жайгашкан Ола (Сэрэбэ) аттуу жерди да аныктоо зарылчылдыгы турат. Бирок, жалпысынан алып караганда, маалыматта теленгуттардын 40 түтүн калкы бул дарыянын чыгыш тарабына көчүп келишкен. Биздин пикирибизче, маалыматта берилген Нарын-Гол дарыясы азыркы Монголиянын жана Туванын аймагында жайгашкан Нарийн-Гол болушу ыктымал. Анткени, Грумм-Гржимайлонун берген маалыматында кыргыз-теленгуттардын кээ бир аз сандагы бөлүгү Монголиянын аймактарына көчүп келгендиги андан ары Россиянын аймагына өтүшкөндүгү тууралуу айтылган. Бул боюнча жогоруда кеп кылганбыз. Ошондой эле, 1756-1758 жж. Цин империясы жунгарларга жасаган кыргындан улам, жан куткаруу үчүн манжур-кытайлардын баскынчылыгынан качып Россиянын букаралыгына өткөн теленгуттар тууралуу советтик окумуштуулар кеңири изилдөө жүргүзүшкөн. (Уманский, 1980, 6-б.)

Гурбан хожону жана анын калкынын негизги (акыркы) тобун жок кылууга катышып эрдик көрсөткөн Хадаха, чабуул учурунда Гурбан хождон тартып алган байлыктарын менчиктештирип алууда өзү менен ошол чабуулга катышкан императордук жансакчы Жалаңна тарабынан айыпталат. Жалаңнанын Цяньлун башкаруусунун 22-ж. 1-ай. 11-күнүндөгү (28-февраль, 1757-ж.) билдирүүсүндө, Гурбан хожону жок кылуу учурунда, Цин армиясы тарабынан тартып алынган Гурбан хожонун кызынын бермет тесмеси (четки), Давазаңбунун кичүү кызынын бермет тесмеси, түрдүү күмүш аспаптар, булгун терисинен тигилген чыптама (кемзир, жилет, магуа), күмүш кумура, булгун терисинен тигилген чапан (куртка) ж.б. Хадахага ж.б. берилгендиги айтылат, бирок Хадаха, өз учурунда, бул буюмдарды албагандыгы тууралуу императорго билдирет. (У жана Ли, 21-т., 2012, 406-409 бб.)

Бул жерде Хадаха Гурбан хожонун байлыктарын алып же албагандыгы биз үчүн маанилүү эмес. Маанилүү жагы, булакта айтылган Гурбан хожонун байлыктарынын арасында булгун терисинен тигилген кийимдердин болгондугунда. Булгун (киш, соболь) байыркы енисейлик кыргыздардын аймагында көп кездешкен баалуу терилүү жаныбар болгондугу тарыхый булактарда маалым. (Чэнь жана Пэй, 1959, 862-б.) Бул дагы бир жолу Гурбан хожонун кыргыздары Ысык-Көл ж.б. аймактарга Енисей дарыясынын өрөөнүнөн келип жашап туруп калган баштапкы енисейлик кыргыздардын урпактары болгондугун тастыктайт. Анткени, енисейлик кыргыздар жүрүп (туруп) кеткен, жогорудагы бир канча маалыматтарда көрсөтүлгөн аймактарда (Ташкент, Кеген-Каркыра, Ысык-Көл) булгун терисин алууга мүмкүн эмес эле, булгун жаныбары Енисей дарыясынын чөлкөмүндө ж.б. түндүк тараптагы токойлордо жашаган жаныбар. Демек, енисейлик кыргыздар жунгарлар тарабынан көчүрүлүп келгенде өздөрү менен булгун терисинен жасалган кымбат-баалуу кийимдерин да дайыма жанында алып жүрүшкөн.

Андан сырткары, “күмүш” байыркы кыргыздар тарабынан ар кандай жасалгаларды даярдоодо колдонулган негизги металл болгон. Азыркы каргыз жана хакас маданиятында да бул металлдын чоң орду бар. Байыркы Кыргыз өлкөсүндө күмүштөн ар түрдүү асыл таш шакектер, сөйкөлөр, оттук таштар (огниво), ат жабдыктары жасалгандыгы маалым. (Бутанаев,

2006, 56-б.) Гурбан кожонун байлыктарынын арасынан “ар түрдүү күмүш аспаптар”, “күмүш кумура” табылгандыгы алардын байыркы енисейлик кыргыздардын түздөн-түз урпактары болгондугун дагы бир ирет айгинелеп турат.

Жогорудагы маалыматтарда берилген теленгуттар менен кыргыздардын бирге айтылышы бекеринен эмес. 1703-жылы Жунгарияга енисейлик кыргыздар да теленгуттар менен чогуу көчүрүлгөндүгү тууралуу жогоруда айттык. Демек, Жунгар хандыгынын курамында болгон мезгилде енисейлик кыргыздар менен теленгуттардын байланышы тыгыз болуп, 50 жылдан соңку окуялар тууралуу маалыматтарда да бул эки эл чогуу эскрилүүдө. Мындай болуусу, Цин булактарында айтылган жогорудагы Гурбан кожонун кыргыздары дал ошол 1703-жылы теленгуттар менен бир мезгилде чогуу Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар болгондугун дагы бир жолу тастыктап турат. Андан сырткары, алардын эски мекени – Алтайга, Урянхайга жана Хонгоройго кайтып көчүп баруу максатынын айтылгандыгы да маанилүү маалымат. Алар кезинде аргасыздан таштап кеткен өз мекенине кайтып баруу ниетинин аркасынан көптөгөн тоскоолдуктарга кабылып жатышат. Бул маалыматтар да алардын Түштүк Сибирден келген т.а. Енисей өрөөнүнөн келген кыргыздар болгондугун айгинелеп турат. 50 дөн ашык жыл убакыт өткөндөн кийин да, алардын эсинде эски мекенинин болгону, ал тараптарга кайтып барууну көздөшкөнү, ошондой эле Енисей дарыясынын жогорку агымынын чөлкөмүндө жашап турган учурда колдонгон буюмдарынын (булгун терисинен жасалган кийимдер ж.б.) табылгандыгы бул топ кыргыздар 1703-жылы (бул мезгилден мурунку эмес) көчүрүлүп алынып келген енисейлик кыргыздар болгондугунан кабар берет.

Андан сырткары, Гурбан хожо үй-бүлөсү менен өлтүрүлүп калкы кырылгандыгы айтылып жатат. Ошондой болсо да, арасынан кээ бирилери качып Урянхай тарапты көздөй кеткен. Мисалы, Гурбан хожонун уулу Хокчин аз сандагы кишилерин алып качып кеткендиги манжурча булакта айтылгандыгы жогоруда берилди. Цин императору да, өз кезегинде, алардын башчыларын кармап жок кылуу үчүн Хадахага буйрук бергендигин көрүүгө болот. Демек, мындан улам, кыргындан качып кутулган енисейлик кыргыздардын бир тобу Урянхайды көздөй кеткенин биле алабыз.

Жыйынтыктоо

1703-жылы Минусин өрөөнүнөн Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар, ойроттордун 24 (оток) уруусунун бири катары каралып, Жунгар хандарынын буйругу менен Цинге каршы согушка да, Орто-Азиядагы тянь-шандык кыргыздарга жана казактарга каршы салгылашууларга да активдүү катышып турушкан. 18-к. экинчи жарымынын башында Цин империясы Жунгар хандыгын кулаткандан кийин, енисейлик кыргыздар мүмкүнчүлүктөн пайдаланып өздөрүнүн эски мекенине кайтып барууну чечишкен. Бирок, Цин армиясынын соккусуна бир нече жолу кабылып, калкы кыргынга учураган. Аз сандагы енисейлик кыргыздардын кээ бирилери Хэйлунцзян провинциясына көчүрүлгөн, кээ бирилери эски мекенине кайтып барган болушу мүмкүн. Бирок, аман калгандардын саны жалпы калкынын кымындай бөлүгүн гана түзгөн. Т.а. Хэйлунцзян провинциясына көчүрүлгөн енисейлик кыргыздардан сырткары, булактарда енисейлик кыргыздар менен теленгуттардын жалпы 7-8 миң түтүн калкынын ичинен теленгуттардын 40 түтүн кишиси жана енисейлик кыргыздардын

30 кишиси гана аман калгандыгы тууралуу маалымат айтылат. Калганы Цин армиясы тарабынан кырылып жок болгон.

Жыйынтыктоо

Илим чөйрөсүндө айтылып келген, 1703-жылы Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар кийинчерээк тянь-шандык кыргыздардын катарына кошулуп кетишкен, жана бул енисейлик кыргыздардын Тянь-Шанга көчүп келүүсүнүн акыркы этабы болгон деген божомолдун туура эмес экендигин архивдик булактардагы маалыматтар көрсөтүүдө. Чындыгында, енисейлик кыргыздар Жунгар хандарынын буйругу менен, ойрот атын жамынышып, тянь-шандык кыргыздар менен казактарга каршы жүргүзгөн чабуулдарынан улам, алардын душманы катары каралып калган. Жунгарлардын (алардын ичинде енисейлик кыргыздардын) чабуулдарынан улам тянь-шандык кыргыздар Анжиян тарапка сүрүлүп калганда, алардын Ысык-Көл, Кеген-Каркыра сыяктуу аймактарын енисейлик кыргыздар менен теленгуттар ээлеп турушкан. Жунгар хандыгы кулаган соң, енисейлик кыргыздар өздөрүнүн эски мекенине кайтып кетүүгө умтулуусунун бир себеби, дал ошол тянь-шандык кыргыздар менен казактар ал аймактарда аларга тынч жашоо бербей, өздөрүнө карата өч алуусунан качуу болгон. Бир тууган эл (енисейлик кыргыздар) калмак менен биригип өздөрүнө каршы кандуу чабуулдарды жасап тургандыгына күбө болгон тянь-шандык кыргыздар, фольклордук эпосторунда (анын ичинде “Манас” эпосунда) бул кырдаалды образдуу түрдө таамай сүрөттөп беришкен.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдужапар уулу, К. (2025). *Кытай тарыхый булактарында кыргыздар жана Кыргызстан тууралуу маалыматтардын изилденишинин тарыхнаамасы* (Доктордук диссертация). КТМУ, Бишкек. Жарыяланбаган эмгек.
2. Абдыкалыков, А. (1968). *Енисейские киргизы в 17 веке*. Фрунзе: из-во “Илим”.
3. Бутанаев, В.Я. (2006). *Хакасы из провинции Хэйлуңцзян*. Абакан: Из-во Хакасского гос. университета.
4. Бутанаев, В.Я., Бутанаева, И.И. (2006). Китайские хакасы из провинции Хэйлуңцзян. *Сборник материалов региональной научно-практической конференции “Актуальные проблемы истории и права на рубеже тысячелетий”* (34-49 бб.). Абакан.
5. Бутанаев, В.Я., Абдыкалыков, А. (1995). *Материалы по истории Хакасии XVII- начала XVIII вв.* Абакан: УПП «Хакасия».
6. Грумм-Грижамайло, Г.Е. (1926). *Западная Монголия и Урянхайский край, Т.II*. Л: Тип-я гл. бот. сада.
7. Екеев, Н.В. (2012). *Проблемы этнической истории алтайцев (исследование и материалы)*. Горно-Алтайск: ОАО “Горно-Алтайская типография”.
8. Кызласов, Л.Р. (1984). *История Южной Сибири в средние века*. М.: Высшая школа.
9. Левшин, А.И. (1996). *Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей* (под редакцией академика М.К.Козыбаева). Алматы: Санат.
10. Мокеев, А. (2010). *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане*. Бишкек: КТМУ.

11. Петров, К.И. (1961). *К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношений с ойратами в XIII-XV вв.* Фрунзе: Изд-во АН КирССР.
12. Потанин, Г.Н. (1867). *Материалы для истории Сибири.* М.: Имп. О-во истории и древностей российских при Моск. ун-те.
13. Потапов, Л.П. (1953). *Очерки по истории алтайцев.* М.,Л.: Из-во АН СССР.
14. Скобелев, С.Г., Чжан, Тайсян, Шамаев, А.А. (1998). Роды фуюйских кыргызов - Россия и Хакасия: 290 лет совместного развития. *Сб. мат. респ. науч. конференции "Россия и Хакасия: 290 лет совместного развития"*. Абакан: изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова.
15. Тенишев, Э.Р. (1966). О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР). *Вопросы языкознания*, №1, сс. 88-96.
16. Тимофеев, А.И. (1882). *Памятники сибирской истории XVIII века, кн. I.* Петербург: Тип-я мин-ва вн. дел.
17. Уманский, А.П. (1980). *Телеуты и русские в XVII-XVIII веках.* Новосибирск: Из-во Наука.
18. Уманский, А.П. (1995). *Телеуты и их соседи: в XVII в. – первой четверти XVIII века, Ч. I.* Барнаул: Топчихинская типография.
19. Унковский, И.С. (1887). *Записки Русского географического общества по Отделению этнографии, т. X, вып. 2.* СПб: тип. В. Киршбаума.
20. Фишер, И.Э. (1774). *Сибирская история.* СПб.: Императорская АН.
21. Худяков, Ю.С. (1989). "Кыргызы в Центральной Азии". *Вопросы этнической истории кыргызского народа* (сс. 29-40). Фрунзе: Илим.
22. Чертыков, М.А. Фуюйские кыргызы (историко-этнографический очерк). <https://elbilge.ucoz.ru/publ/11-1-0-36> (Кайрылуу датасы: 26.02.2026).
23. Юнусалиев, Б.М. (ред.). (1958). "Манас" 1-бөлүк, 1-китеп. Фрунзе: Кыргызмамбас. (www.bizdin.kg сайтына жайгаштыруу үчүн берилген варианты колдонулду, Бишкек: Бийиктик, 2011.)
24. Янхунен, Ю. (1994). "К вопросу о зарубежных хакасах". *Проблемы сохранения природы и культурно-исторического наследия Хакасии, вып. I* (сс. 99-107). Абакан: АГПИ.
25. Gundula, S., Turdu, M. (1998). *The "Fu-Yu Girgis" according to the present-day situation and the legendary past.* Cracow: Jagbellonian University Institute of Oriental Philology.
26. Hu, Zhen-hua., Guy, Imart. (1987). *Fu-Yü Gïrgis: A tentative description of the easternmost Turkic language* (Papers on Inner Asia), Bloomington, Indiana.
27. [汉]班固: 《汉书》卷九十四上, 《匈奴列传》第六十四上, 北京: 中华书局, 1964.
Бань, Гу [дин. Хань]. (1964). *Хань шу, цзюань 94 шан, Хуннулар тууралуу баян, 64 шан.* Пекин: Кытай китеп басмасы. (кытайча)
28. 陈柱. 雍正朝柯尔克孜人东迁黑龙江再谈. 满语研究, 2021年第2期, 第113-123页。
Чэнь, Чжу. (2021). Юнчжэн кыргыздарынын чыгышты көздөй Хэйлуңцзянга көчүрүлүшү боюнча кошумча талкуу. *Манжур тили изилдөөлөрү*, №2, 113-123 бб. (кыт.)
29. 段连勤. 丁零、高车与铁勒. 上海: 上海人民出版社, 1988年6月。

- Дуань, Ляньцинь. (1988). *Динлин, Гаочэ жана Телэ*. Шанхай: Шанхай элдик басмасы. (кыт.)
30. 檀原正人著、敖乐奇译.访柯尔克孜族.黑龙江民族丛刊,1986年第2期, 第47-50页。
- Нарахара, Масато. (1986). Кыргыздарга визит (Ао Лэцинин котормосунда). *Хэйлунцзян улуттар журналы*, №2, 47-50 бб. (кыт.)
31. 吴元丰. 柯尔克孜族东迁黑龙江地区考实.黑龙江民族丛刊, 2001年第1期, 第69-74页。
- У, Юаньфэн. (2001). Кыргыз улутунун чыгыш тарапты көздөй Хэйлунцзян аймагына көчүүсү боюнча изилдөө. *Хэйлунцзян улуттар журналы*, №1, 69-74 бб. (кыт.)
32. 吴占柱.黑龙江柯尔克孜族姓氏研究.黑龙江民族丛刊, 2011年第3期, 第86-88页。
- У, Чжанчжу. (2011). Хэйлунцзян кыргыздарынын фамилиялары жөнүндө изилдөө. *Хэйлунцзян улуттар журналы*, №3, 86-88 бб. (кыт.)
33. 吴元丰、厉声主编. 清代新疆满文档案汇编. 283册. 桂林: 广西师范大学出版社, 2012年8月。
- У, Юаньфэн., Ли, Шэн. (ред.) (2012). *Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы*. 283 т. Гуйлинь: Гуанси педагогикалык университетинин басмасы. (манжурча)
34. 吴元丰、厉声主编. 清代新疆满文档案汉译汇编.11-20册, 桂林: 广西师范大学出版社, 2022年12月。
- У, Юаньфэн., Ли Шэн. (ред.) (2022). *Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин кытайча котормосунун жыйнагы* (Т. 11-22). Гуйлинь: Гуанси педагогикалык университетинин басмасы. (кыт.)
35. 《五体清文鉴》上册, 北京: 民族出版社, 1957年8月。
- Ути цинвэнь цзянь (Беш түрдүү Цин тилинин чагылышы/сөздүк)* 1-бөлүк (1957). Пекин: Улуттар басмасы. (кыт. ман. чаг. мон. тиб.)
36. 胡振华. 黑龙江富裕县的柯尔克孜族及其语言特点. 中央民族学院学报, 1983年第2期, 第65-69页。
- Ху, Чжэньхуа. (1983). Хэйлунцзяндын Фуйү уездиндеги кыргыз улуту жана алардын тилдик өзгөчөлүктөрү. *Борбордук улуттар институтунун жарчысы*, №2, 65-69 бб. (кыт.)
37. 《清高宗实录》第2版, 北京: 中华书局影印, 2012年3月。
- Цин Гао-цзун шилу* (2-басылышы) (2012). Пекин: Кытай китеп басмасы. (кыт.)
38. 张建民、闫福东. 清代韬略. 武汉: 崇文书局, 2018年1月。
- Чжан, Цзяньминь., Янь, Ф. (2018). *Цин династиясынын тактикасы*. Ухань: Чунвэнь басмасы. (кыт.)
39. 钟兴麒等校注. 西域图志校注. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2002年第416页。
- Чжун, Синци. (текшерип, комментарий берген) (2002). *Сиюй тучжи: комментарийлер*. Үрүмчү: Синьцзян элдик басмасы. (кыт.)

40. [晋]陈寿·[宋]裴松之: 《三国志》卷三十引自《魏略·西戎传》, 北京: 中华书局, 1959年, 第862页。

Чэнь, Шоу. [дин. Цзинь], Пэй, Сунчжи [дин. Сун]. (1959). *Саньгочжи, цзюань 30, Вэйлюе – Батыйи аймактардагы кытай эмес элдер тууралуу баян*. Пекин: Кытай китеп басмасы. (кыт.)

41. 陈庆龙: 《坚昆、黠戛斯与布鲁特考》《大陆杂志》第51卷第5期, 1975年第205-215页。

Чэнь, Цинлун. (1975). Цзянькунь, Сяцзясы жана Бурут тууралуу изилдөө. *Континенталдык журнал*, №5, 205-215 бб. (кыт.)

42. 陈志贵. 黑龙江省富裕县的柯尔克孜族. 齐齐哈尔社联通讯, 1987年第3期, 第68-73页。

Чэнь, Чжигуй. (1987). Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү уездинин кыргыздары. *Цицихар коомдук байланыш бюллетени*, №3, 68-73 бб. (кыт.)

43. 于毅夫. 嫩江草原的吉尔吉斯人. 黑龙江民族丛刊, 1985年第2期, 第127-140页。

Юй, Ифу. (1985). Нэньцзян шалгаасынын кыргыздары. *Хэйлуницзян элдик басмасы*, №2, 127-140 бб. (кыт.)

44. 余太山. 坚昆地望小考 – 兼说鄯韩即坚昆. 收录于余太山、李锦秀主编. 吉尔吉斯(柯尔克孜)历史文化研究专号. 新9辑. 北京: 商务印书馆, 2019年第1-5页。

Юй, Тайшань. (2019). “Цзянькундун жайгашуусу боюнча изилдөө – цзюаньхань менен цзянькундун иденттүүлүгү тууралуу божомол”. Юй Тайшань, Ли Цзиньсю (Ред.), *Кыргыздардын тарыхы жана маданияты боюнча №9 атайын чыгарылышы* (1-5 бб.). Пекин: Коммерциялык басма. (кыт.)